

कुलुड भाषाको रूपतात्त्विक अध्ययन

रीना राई

नेपाली विभाग

भाषा अनि साहित्य सङ्काय

सिक्किम विश्वविद्यालय ।

सिक्किम विश्वविद्यालय भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयका

पाठ्यक्रममा रहेको एम फिल परिक्षाको

आंशिक परिपूर्तिका लागि प्रस्तुत

लघुशोध प्रबन्ध

फरवरी २०१५

कुलुड भाषाको रूपतात्त्विक अध्ययन

सिक्किम विश्वविद्यालय भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयका

पाठ्यक्रममा रहेको एम फिल परिक्षाको

आंशिक परिपूर्तिका लागि प्रस्तुत

लघुशोध प्रबन्ध

शोध निर्देशक

डा. समर सिन्हा

सहायक प्राध्यापक

नेपाली विभाग

सिक्किम विश्वविद्यालय

शोधार्थी

रीना राई

एम फिल

13MPNP06

नेपाली विभाग

सिक्किम विश्वविद्यालय

फरवरी २०१५

प्रतिबद्धता

सिक्किम विश्वविद्यालयको भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागमा एम फिल परीक्षाको आंशिक परिपूर्तिका निमित्त प्रस्तुत "कुलुड भाषाको रूपतात्त्विक अध्ययन" शीर्षकको यो लघुशोध प्रबन्ध मैले मेरा शोधनिर्देशक डा. समर सिन्हा, सहायक प्राध्यापक, नेपाली विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालयको निर्देशनमा रहेर सम्पन्न गरेको पूर्णतः मौलिक शोधकार्य हो। मैले यो लघुशोध प्रबन्ध लेखनको क्रममा विभिन्न स्रोतबाट सङ्कलित सामग्रीहरूलाई वैज्ञानिक ढङ्गले उपयोग गरेको छु र त्यसप्रति कृतज्ञ पनि छु। यस लघुशोध प्रबन्धको समष्टि निष्कर्षलाई मैले यसअघि कुनै पनि उपाधि अथवा अन्य प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गरेको छैन। यस लघुशोध प्रबन्धको कुनै पनि अंश वा पाठ पुस्तक वा पुस्तकको अंशको रूपमा प्रकाशित गरे अथवा गराएको छैन। मैले यहाँ प्रस्तुत गरेका यी प्रतिबद्धता विरुद्ध कुनै प्रमाण भेटिएमा त्यसप्रति म उत्तरदायी हुनेछु भनी यो प्रतिबद्धता जाहेर गर्दछु।

forwarded

Amara

Supervisor
Assistant Professor
Department of Nepali
Sikkim University

19/02/2015

शोधार्थी

रीना राई

एम फिल

13MPNPO6

नेपाली विभाग,

भाषा अनि साहित्य सङ्काय

सिक्किम विश्वविद्यालय

Kabita Lama

अध्यक्ष
Head

नेपाली विभाग
Department of Nepali
सिक्किम विश्वविद्यालय
Sikkim University

19.02.2015

SIKKIM UNIVERSITY

[A Central University established by an Act of Parliament of India, 2007]

DEPARTMENT OF NEPALI

SCHOOL OF LINGUISTICS & LANGUAGES

शोध निर्देशकबाट अग्रसारण

“कुलुड भाषाको रूपतात्त्विक अध्ययन” शीर्षकमा प्रस्तुत लघुशोध प्रबन्ध सिक्किम विश्वविद्यालयको नेपाली विभागका एम.फिलका शोधार्थी सुश्री रीना राईले मेरो निर्देशनमा रही तयार पारेकी हुन्। विश्वविद्यालयको एम.फिल अन्तर्गत रहेको लघुशोध प्रबन्ध तयार पादा उनले गहन अध्ययन, लगन र परिश्रमका साथ तयार पारेकी हुन्। विश्वविद्यालयको नियमभित्र रही शोधविधिको यथोचित प्रयोग गरी सुश्री राईले यस लघुशोध प्रबन्ध तयार गरेकी हुन्। म यस लघुशोध प्रबन्धलाई उचित मूल्याङ्कनको निम्ति सम्बन्धित निकायमा अग्रसारित गर्दछु।

(डा. समर सिन्हा)

सहायक प्राध्यापक

नेपाली विभाग

सिक्किम विश्वविद्यालय
Assistant Professor
Department of Nepali
Sikkim University

कृतज्ञता ज्ञापन

सर्वप्रथम आसामलिङ्गजेका कुलुड वक्ताहरूप्रति आभार प्रकट गर्दछु। मुख्यतः धनबहादुर राई र चन्द्रमान राई बाजेले आफु विरामी भएको अवस्थामा पनि मलाई सहयोग गर्न पछि हट्नु भएन। श्री. नन्दुराम राई ज्युले पनि आफ्नो गृह कार्यको व्यस्ततालाई छाडेर मलाई सहयोग गर्न अघि सर्नुभयो। यसरी नै श्री. पञ्चबहादुर राई, कर्नमान राई, दूधसम्शेर राई, युद्ध राई, मनबहादुर राई, धनबहादुर राई, हर्कामाया राई, प्रितम राई, भानुमाया राई आदिबाट सहयोग साथै हौसला पाएँ। यहाँहरूलाई विशेष रूपमा धन्यवाद दिदँछु।

कुलुड भाषामा अध्ययन गर्ने रुची आजभन्दा तिन वर्षअघिदेखि हुनको कारण एम फिलको शोध विषयमा कुलुड भाषालाई लिएँ। जब डा. समर सिन्हा (सह प्राध्यापक, नेपाली विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालय) ज्यूले मलाई आफ्नो भाषा वा कुलुड भाषा घरमा बोल्छ? भनी प्रश्न गर्नु भएको थियो। यसको उत्तरमा मैले बाजे र बाबाहरू बोल्नु हुन्छ भन्दा कुलुड खण्डीय ध्वनि विषयमा अध्ययन गर भनेर भन्नुभएको थियो। मैले यसै विषयमा अध्ययन पनि गरे। यहाँदेखि नै यस भाषाप्रति अध्ययन गर्न रुचि बढ्न थाल्यो। यसको श्रेय म आफ्नो शोध निर्देशक सिन्हा ज्यूलाई दिदँछु। यसका साथै उहाँले प्रस्तुत विषय सम्बन्धी सामग्री सङ्कलनका निम्न धेरै सहयोग गर्नुभएको छ। यसको निम्न उहाँलाई हृदयबाट कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु।

प्रत्यक्ष साथै अप्रत्यक्ष रूपमा नेपाली विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालयका सम्पूर्ण प्राध्यापकगणद्वारा सहयोग प्राप्त भएवापत् यो लघु शोध पूर्ण रूपले तयार हुन सकेको छ। यसको श्रेय यहाँहरूलाई दिदँछु। तसर्थ यहाँहरूप्रति आभार व्यक्त गर्दछु।

सिक्किम विश्वविद्यालयको नेपाली विभागमा २०१३ मा स्नाकोत्तर सकेर के गर्ने भन्ने कुरामा हामी सबै विद्यार्थीहरू सोचमा परेका थियौं। तर त्यसै सालदेखि सिक्किम विश्वविद्यालयले नेपाली विभागमा पनि एम फिल र पीएचडीको डिग्री सुरु गरेवापत् एम फिल गर्ने मौका पायौं। यसको निम्न हामी सबै विश्वविद्यालयप्रति आभार व्यक्त गर्दछौं।

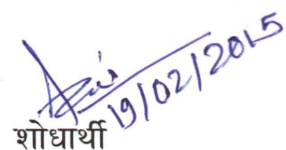
शोधको भाषा सच्याउनुमा विशेष रूपले नेपाली विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालयमा

विद्यावारिधि शोधार्थी सुमन राई बान्तवा ज्युले सहयोग पुऱ्याउनु भएकोमा हृदयबाट कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु।

क्षेत्रीय सर्वेक्षण गर्दा इतिहास विभागका एम फिल शोधार्थी सङ्गिता राईले विशेष रूपमा सहयोग गरेका छन्। साथी सङ्गितालाई पनि धन्यवाद दिदँछु।

कतिपय कुलुड तथ्यमा गाह्रो परेको खण्डमा नेपाली विभागको एम फिल शोधार्थी सुमन राईले सहयोग गरेको छ। यसका लागि भाइ सुमनलाई पनि मुरीमुरी धन्यवाद दिदँछु।

श्री. भूपध्वज थोमरोस, श्री. चहकमनी राई र श्रमति. श्रीति राई, यहाँहरूलाई पनि धन्यवाद दिदँछु। अन्तमा मेरा एम फिल शोधार्थी साथी साथै भाइ-बहिनीहरूलाई यस शोधको निम्न सहयोग पुऱ्याउनु भएको खण्डमा धन्यवाद दिदँछु।

शोधार्थी

रीना राई
एम फिल
13MPNPO6
नेपाली विभाग,
भाषा अनि साहित्य सङ्काय
सिक्किम विश्वविद्यालय

संक्षिप्त शब्दरूप

(The Leipzig Glossing Rules: Conventions for interlinear morpheme-by-morpheme glosses)

1	first person
2	second person
3	third person
ABL	ablative
ABS	absolutive
ADJ	adjective
ADV	adverb(ial)
AGR	agreement
ALL	allative
COM	comitative
DIST	distal
DU	dual
ERG	ergative
EXCL	exclusive
FUT	future
GEN	genitive
H	high
HON	honourific
IMP	imperative
INCL	inclusive
INS	instrumental
INTR	intransitive
IPFV	imperfective
L	little
L	low
LOC	locative
N-	non- (e.g. NSG nonsingular, NPST nonpast)

OBJ	object
PFV	perfective
PL	plural
PRS	present
PROX	proximal/proximate
PST	past
Q	question particle/marker
S	single argument of canonical intransitive verb
SBJ	subject
SG	singular
VOC	vocative

स्रोत: Linguistics Department, Max Planck Institute (Bernard Comrie, Martin Haspelmath)
and Linguistics Department, Leipzig University (Balthasar Bickel).

डा. डाक्टर

प्रा प्राध्यापक

सम्पा सम्पादक

तालिका

- तालिका ३.१ कुलुङ व्यञ्जन वर्ण
- तालिका ३.२ कुलुङ वर्णको विभेदक अभिलक्षण
- तालिका ४.१ समावेशी र असमावेशीको सूचक
- तालिका ४.२ कुलुङ भाषाका कारक सूचक
- तालिका ४.३ कुलुङ भाषाका काल सूचक
- तालिका ४.४ वचन सङ्गति
- तालिका ५.१ कुलुङ भाषिक अभिलक्षण सूची

चित्र र रेखाचित्र

- चित्र २.१ राई जातिको तिन ढुङ्गाको चुल्हा
- रेखाचित्र २.१ भोटवर्मेली भाषा परिवारमा कुलुङ भाषाको स्थान
- रेखाचित्र ३.१ स्वर चतुर्भुजमा कुलुङ स्वर
- रेखाचित्र ३.२ स्वर चतुर्भुजमा कुलुङ द्विस्वर
- रेखाचित्र ४.१ तृतीय पुरुष बहुवचनको संरूप
- रेखाचित्र ४.२ वचन
- रेखाचित्र ४.३ बहुवचनको संरूप
- रेखाचित्र ४.४ समावेशी र असमावेशीको रूप
- रेखाचित्र ४.५ ऊर्जावत् (कर्ता) कारकको प्रणाली
- रेखाचित्र ४.६ कर्म कारकको प्रणाली
- रेखाचित्र ४.७ अधिकरण सूचकको संरूप
- रेखाचित्र ४.८ इच्छार्थक भावको संरूप
- रेखाचित्र ४.९ कुलुङ भाषाको पदावली

विषय-सूची

प्रतिबद्धता

अग्रसारण

कृतज्ञता ज्ञापन

संक्षिप्त शब्दरूप

तालिका

चित्र र रेखाचित्र

पृष्ठ सङ्ख्या

पहिलो अध्याय: परिचय

15-19

१.१ शीर्षक

१.२ समस्या कथन

१.३ उद्देश्य

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

१.५ शोधविधि

१.६ प्रयोजन

१.७ औचित्य

१.८ सीमाङ्कन

दोस्रो अध्याय: कुलुङ भाषा र जाति परिचय

20-30

२.१ कुलुङ भाषा

२.१.१ भाषा

२.१.२ भाषिक समुदाय

२.२ कुलुड जातिको परिचय

२.२.१ संस्कृति अनि संस्कार

२.२.२ भौगोलिक क्षेत्र

२.२.३ परिवेश

तेस्रो अध्याय: कुलुड भाषाको ध्वनि

31-67

३.१ खण्डीय र खण्डेतर ध्वनि

३.१.१ खण्डीय ध्वनि

३.१.१.१ स्वर

३.१.१.२ कुलुड स्वरहरूको वर्णन

३.१.१.३ व्यञ्जन

३.१.१.४ कुलुड व्यञ्जन ध्वनिको वर्णन

३.१.२ कुलुडको खण्डेतर ध्वनि

३.२ कुलुड भाषामा अक्षर र अक्षरीकरण

३.२.१ अक्षर

३.२.२ अक्षरीकरण

३.३ कुलुड भाषाको ध्वनि, वर्ण र संवर्ण

३.४ विभेदक अभिलक्षण

४.१ कुलुड भाषाको रूपतात्त्विक विश्लेषण

४.१.१ पुरुष

४.१.२ वचन

४.१.३ लिङ्ग

४.१.४ समावेशी र असमावेशी स्थिति

४.१.५ आदर

४.१.६ आयाम

४.१.७ कारक

४.१.८ काल

४.१.९ पक्ष

४.१.१० भाव

४.१.११ व्युत्पादन र रूपायन

४.१.१२ क्रियामूलक सर्ग

४.२ कुलुड भाषाको रूपात्मक-वाक्य विश्लेषण

४.२.१ पदक्रम

४.२.२ पदावली

४.२.३ पद-सङ्गति

४.१.४ रूपात्मक अभिलक्षणाको द्वित्वको विश्लेषण

पाँचौँ अध्याय: उपसंहार 124-131

सन्दर्भग्रन्थ सूची 132-134

परिशिष्ट 135-167

परिशिष्ट १: प्रश्नावली

परिशिष्ट २: क्रियाको रूपावली

परिशिष्ट ३: आसाम लिङ्गजेका कुलुड भाषीहरूसितको अन्तर्वार्ता

परिशिष्ट ४: अधिसामग्री

परिशिष्ट ५: आसाम लिङ्गजे, सिक्किमको मानचित्र

परिशिष्ट ६: आसाम लिङ्गजेको कुलुड वक्ताहरूबाट स्वराङ्कन लिइँदै गरेको चित्र

परिशिष्ट ७: राईको घरभित्र राखिएको समान चिनाउदै गरेको चित्र

परिशिष्ट ८: नागी पूजा गर्दै गरेको चित्र

परिशिष्ट ९: नागी कुर्वा गर्दै गरेको चित्र

परिशिष्ट १०: सिम कुर्वा (मरेको मान्छेलाई स्वर्ग पुऱ्याउने मन्त्र)

परिशिष्ट ११: सुद्धाईँको दिन

परिशिष्ट १२: सुद्धाईँको राती

पहिलो अध्याय: परिचय

मातृभाषीहरू जसमा भाषिक क्षमता रहेको हुन्छ, त्यस्तो ज्ञानको अध्ययन आधुनिक वर्णनात्मक भाषाविज्ञानले गर्छ। यसैमा आधारित यस लघुशोध प्रबन्ध सिक्किम (आसाम लिङ्गजे) - मा बोलिने कुलुड मातृभाषीको भाषिक क्षमतालाई अध्ययन गर्ने उद्देश्य राखेको छ। यस अध्ययनमा भाषिक अभिलक्षणाको भिन्नताको आधारलाई पनि लिएको छ।

भाषा समाजमा प्रयोग गरिने हुनाले यो व्यक्ति, समाज, संस्कृति र परिवेशसित सम्बन्धित हुन्छ। कुनै पनि भाषाको जीवन त्यस भाषाको प्रयोग क्षेत्रमाथि निर्भर गर्दछ। भाषा मानव जन सङ्ख्या, सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, शैक्षिक र तकनिकी विकास तथा परिवर्तनसित सम्बन्धित हुन्छ। वक्ताको सामाजिक अनि सांस्कृतिक परिवेश आदिले भाषामाथि प्रभाव पारेको हुन्छ। यही प्रभावको आधारमा वक्ताले आफ्नो भाषालाई आउँदो पुस्तालाई हस्तान्तरण गर्दै लैजान्छ अथवा भाषा अपसरण (Language shift) गरी अन्य कुनै भाषाको रूपमा आर्जन गर्दछ।

वर्तमान समयमा भाषाहरूका मातृभाषी जनसङ्ख्या घट्दै गइरहेको छ। तसर्थ विश्वका आधाभन्दा धेरै भाषाका वक्ताहरूको जनसङ्ख्या १० हजारभन्दा कम रहेको देखिन्छ। अतः कतिपय भाषिक समूदायका वक्ताहरूले आफ्नो भाषालाई त्यागेर अन्य भाषालाई मातृभाषाको रूपमा स्विकारेका छन्। उदहारणको स्वरूप सिक्किम-दार्जिलिङमा बसोबास गर्ने विभिन्न जाति (जस्तै- भूजेल, माझी, कुलुड, थुलुड आदि जसले आफ्नो भाषा बोल्न नै छाडेका छन्) - ले नेपाली भाषालाई मातृभाषाको रूपमा स्विकारी सकेका छन्। यस प्रक्रियालाई आधुनिक वर्णात्मक भाषा विज्ञानमा भाषिक अपसरण भनिन्छ।

यूनेस्कोको रिपोर्ट (सन् २०१२) अनुसार विश्वमा ६००० भन्दा धेरै भाषाहरू बोलिन्छन्। यी भाषाहरूमध्ये २५०० भाषाहरू लुप्तप्रायः देखाइएका छन्। यी लुप्तप्रायः भाषाहरूलाई असुरक्षित (Unsafe), पूर्णरूपले लुप्त (Definitely endangered), विभिन्न प्रकारले लुप्त (Severely Endangered), सूक्ष्मरूपले लुप्त (Critically Endangered) र लुप्त

(Extinct) देखाइएको छ। यी भाषाहरूमध्ये २०० भाषाहरू तिन पुस्तादेखि लुप्त भइसकेका छन्। तीमध्ये ५३८ भाषाहरू सूक्ष्म रूपले, ५०२ भाषाहरू विभिन्न प्रकारले, ६३२ भाषाहरू पूर्ण रूपले र ६०७ भाषाहरू असुरक्षित रहेको यूनेस्कोको अध्ययनबाट थाहा लाग्छ। ती भाषाहरू जसको अभिलेखन र संरक्षण गरिएका छन्। यी भाषाहरू लुप्तप्रायः हुन लागेको देखिन्छ। यी लुप्तप्रायः भाषाहरू साँगासाँगे ती भाषाहरूका संस्कृति पनि लोप हुँदै गइरहेछ। यूनेस्कोको आधारमा भारतमा १९६ भाषाहरू लुप्तप्रायः रहेका छन्, जसमा कतिपय भाषाहरूका अन्तिम वक्ता मात्रै छ भने कतिपय भाषाहरू पूर्ण रूपले लोप भइसकेका छन्।

यूनेस्कोको अनुसार भारतको भाषिक स्थिति पनि अन्य देशभन्दा भिन्न छैन। भारतको अंश यस भाषिक विलुप्तिकरणमा ठूलो छ। भारतमा १९६ वटा भाषाहरू विभिन्न रूपमा लुप्त भइरहेका छन्। भौगोलिक रूपमा यी भाषाहरू मध्ये भारतको जनजाति क्षेत्र बङ्गाल-उडिसा एवं पूर्वोत्तर भारतका राज्यहरूमा बोलिने भाषाहरू हुन्। यस अध्ययनमा सिक्किम आसाम लिङ्गजेमा बसोबास गर्ने कुलुङ जातिको मातृभाषाको भाषिक क्षमतालाई क्षेत्रगत अध्ययन गरी यसमार्फत भाषिक अभिलेखन तथा वर्णनात्मक अध्ययन गर्ने उद्देश्य रहेको छ। यस सन्दर्भमा पूर्व-हिमाली जीव विविधता समृद्ध क्षेत्र अन्तर्गत सिक्किमका विभिन्न भाषाहरू पनि विलुप्त श्रेणीमा पर्दछ। ती भाषामध्ये कुलुङ पनि एक हो। यस अनुसन्धानले सिक्किममा लुप्त हुन लागेको कुलुङ भाषाको आधुनिक वर्णनात्मक भाषावैज्ञानिक अध्ययन गर्ने मुख्य उद्देश्य राखेको छ।

१.१ शोध शीर्षक

प्रस्तुत शोधको शीर्षक "कुलुङ भाषाको रूपतात्त्विक अध्ययन" रहेको छ।

१.२ समस्या कथन

कुनै पनि जाति भाषिक, सांस्कृतिक आदि परिवेशमा बाँचेको हुन्छ। अतः कुलुङ जातिको यी

परिवेशलाई हेर्नु यस शोधको पहिलो समस्या हो। कुलुङ भाषाको रूप र रूपात्मक वाक्य संरचनालाई वैज्ञानिक ढङ्गमा खुट्याउनु शोधको दोस्रो वा अन्तिम समस्या हो।

१.३ उद्देश्य

क्षेत्रीय सर्वेक्षणद्वारा कुलुङ जातिको वर्णित परिवेशहरू जस्तै- कुलुङ जातिले अनुसरण गरेका भाषा, संस्कृति, धर्म, भौगोलिक क्षेत्र आदि पत्तो लगाउनु यस शोधको पहिलो उद्देश्य हो। कुलुङ वक्ताले बोलेका शब्द र वाक्य तथ्याङ्कलाई लिएर कुलुङ भाषाको रूप र रूपात्मक वाक्य संरचनालाई वैज्ञानिक तहमा देखाउनु। मूलतः यसको वर्णन र व्याख्या गर्नु नै शोधको दोस्रो वा अन्तिम उद्देश्य हो।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

आजसम्मको अध्ययनमा कुलुङ भाषामाथि रूपवैज्ञानिक अध्ययन गर्ने भाषाविद् एकजना मात्र भेटिएको छ। उनी जी जे तोल्समा (G J Tolisma) हुन्। उनको शोध पत्र *दि भर्बल मफोर्लोजी अन्ड कुलुङ* (सन् १९९७) अथवा कुलुङ भाषाको क्रियात्मक रूपविज्ञानमा कुलुङका ध्वनि, पदसर्ग निर्माण र क्रियाको प्रयोग: पुरुष, वचन, कालमा देखाइएको छ। यसमा पूर्व नेपालको सोलु खम्बुमा बोलिने कुलुङ भाषालाई आधार बनाइएको छ। तोल्समाद्वारा नै लिखित *द ग्रामर अन्ड कुलुङ* (सन् १९९७) ब्रील अकादमीबाट प्रकाशित भएको पाइन्छ। यसमा कुलुङ भाषाको वर्णविज्ञान र रूपविज्ञानमाथि चर्चा गरिएको छ। नेपालको छेस्काम क्षेत्रमा बोलिने कुलुङ भाषाको आधारमा उनले यो व्याकरण तयार गरेका छन्। प्रस्तुत शोधको विषय "कुलुङ भाषाको रूपतात्त्विक अध्ययन" -को निमित्त सिक्किमको आसाम लिङ्जेमा बोलिने कुलुङ भाषालाई आधार बनाइएको छ। सिक्किमको सन्दर्भमा डेकन विश्वविद्यालय (Deccan College, 2010) -बाट चहक मनी राईले स्नाकोत्तर लघुशोधको विषय *कुलुङ सार्वनामीय प्रक्रिया* (Pronomial

System in Kulung language) माथि अध्ययन गरेको पाइन्छ। यस अध्ययनमा कुलुङ भाषाको पाँच प्रकार सर्वनामको विश्लेषण र यसको पदसङ्गतिको चर्चा गरिएको पाइन्छ। हालैमा पनि यस विश्वविद्यालयबाट विद्यावारिधिमा 'अ ग्रामर अन्ड कुलुङ' वा कुलुङ व्याकरण विषयमाथि श्रीति राईद्वारा अध्ययन भइरहेको छ।

प्रस्तुत शोध विषयलाई वर्णनात्मक भाषाविज्ञानको दृष्टिले अध्ययन गरिएको छ। यस शोधमा भाषाको रूपविज्ञान (रूप र रूपात्मक वाक्य) - लाई मात्र केन्द्रित रही अध्ययन गरिएको छ।

१.५ शोधविधि

शोध अध्ययनमा सुरुदेखि अन्त्यसम्म प्रयोग गरिएका शोधविधिअन्तर्गत शोधका सैद्धान्तिक आधार र पद्धति अनि सामग्री सङ्कलनविधि निम्नलिखित रहेका छन्।

१.५.१ सैद्धान्तिक आधार र पद्धति

आधुनिक र वर्णनात्मक भाषाविज्ञानको मान्यता तथा सिद्धान्तका आधारमा कुलुङ भाषाको वैज्ञानिक अध्ययन गरिएको छ। अतः यो निगमनात्मक शोध विधि हो। मूलतः शोध विषयअनुसार भाषाको अध्ययन रहेको छ। यो भाषिक शोध हो। शोध लेखनको निम्ति नेपाली लेखन शैलीलाई आधार बनाएको छ।

१.५.२ सामग्री सङ्कलनविधि

शोध विषय सबन्धी सामग्री सङ्कलन प्राथमिक, द्वितीय र तृतीय स्रोतबाट गरिएका छन्। कुलुङ जाति बाँचेको सामाजिक, भौगोलिक आदि विभिन्न परिवेशको सर्वेक्षण, कुलुङ समुदायका मानिसहरूसित अन्तर्वार्ता अनि मुक्त-बद्ध प्रश्नावली र कुलुङ वक्ताका कथ्य भाषाको

स्वराङ्कनद्वारा प्राप्त जानकारी शोधकार्यको प्राथमिक सामग्री स्रोत रहेको छ। कुलुङ कथ्य भाषाको भाषिक उच्चारणलाई अन्तर्राष्ट्रिय ध्वनितात्त्विक वर्णमाला - २०१५ (International Phonetic Alphabet) - मा लिप्यान्तर गरिएको छ।

भाषाविज्ञानमाथि लेखिएका विभिन्न पुस्तक, कुलुङ जातिको परिचय वा शोध विषय सम्बन्धित प्रकाशित पत्र-पत्रिका र पुस्तक आदिबाट प्राप्त जानकारीलाई शोधकार्यको द्वितीय सामग्री स्रोतका रूपमा लिइएको छ।

यी स्रोतबाहेक कतिपय विषयसम्बन्धित जानकारी इन्टरनेटबाट लिइएको छ। यसलाई तृतीय स्रोतको रूपमा लिइएको छ।

१.६ प्रयोजन

सिक्किम विश्वविद्यालय एम फिल पाठ्यक्रमअन्तर्गत क्रमिक मूल्याङ्कनकोनिमित्त प्रस्तुत लघुशोध प्रबन्ध व्यक्तिगत शोधको रूपमा गरिएको हो। यो कुनै परियोजनाको निम्न होइन तर शैक्षणिक पूर्तिकोलागि तयार गरिएको हो।

१.७ औचित्य

सिक्किममा प्रचलित कुलुङ भाषाको रूपतात्त्विक अध्ययनको अभाव रहेकोले त्यसका पूर्तिको निमित्त प्रस्तुत अध्ययन औचित्यपूर्ण रहेको छ।

१.८ सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधमा रूपविज्ञानको क्षेत्रमध्ये रूप र रूपात्मक वाक्यलाई सूक्ष्म अध्ययन क्षेत्रको रूपमा लिइएको छ। सिक्किमको आसाम लिङ्गजे क्षेत्रमा बोलिने कुलुङ भाषालाई यस शोधको अध्ययन केन्द्र बनाइएको छ।

दोस्रो अध्यायः कुलुड भाषा र जाति परिचय

पृष्ठभूमि

सुनीति कुमार च्याटर्जी (सन् १९५१) अनुसार भारत उपमहाद्वीपको हिमाली क्षेत्रमा किरात जातिको बसोबास वैदिककालदेखि भएको तथ्यलाई पुष्टि गर्दै ती किरात जातिलाई इण्डो मङ्गोलियन भनेका छन्। वैदिक ग्रन्थमा पनि किरात जातिको उल्लेख रहेको पाइन्छ। किरातभिन्न खम्बु, लिम्बु र याखा जाति पर्छन्।

नेपालको पहाडी प्रदेशलाई अघि किरात देस भनिन्थ्यो। यसलाई पछिबाट पनि माझ र पल्लो किरात भनिएको पाइन्छ। यस प्रदेशलाई कतिपय विद्वानहरूले वल्लो, माझ र पल्लो किरात गरी तिन भागमा विभाजन गरेका छन्। 'वल्लो' भन्नाले याखा, लिम्बु र लोरुड, माझ भन्नाले खम्बु र पल्लो भन्नाले याखा र लिम्बुको बासस्थान बुझिन्छ। खम्बु जातिको प्रदेशलाई खम्बुवान र लिम्बु जातिको प्रदेशलाई लिम्बुवान भनिन्छ।

खम्बु जातिलाई राई - को संज्ञाले चिनिन्छ। 'खम्बु' शब्द राई जातिलाई बुझाउने मौलिक रूप वा संज्ञा हो। यसको प्रमाणस्वरूप नेपाल एकीकरणको समयमा खम्बु मुखियाहरूले राई पद वा ओहोदा पाएको हो भन्ने कुरा इतिहासकारहरू मान्छन्। यसरी नै सुब्बाहरू लिम्बु भएको इतिहास पनि पाइन्छ।

खम्बु (राई) समाज थरमा आधारित हुन्छ। यस आधारमा सामाजिक व्यवस्था आदि निर्मित छ। भाषिक दृष्टिकोणले हेर्दा विभिन्न थरका आ - आफ्नै कुरा वा बोली हुन्छन्। त्यसैले नौलाख किरात, खम्बुहरूका दस थर, दस भाषा अनि एक चुल्हा र जति राई उति कुरा भन्ने उक्तिहरू पनि नेपाली समाजमा प्रचलित छन्। राईका अन्य भाषाहरू कुलुड, थुलुड, चामलिङ, खालिङ इत्यादि हुन्।

कुलुड राई जातिभिन्न पर्ने एउटा थर हो। तथापि यसको छुट्टै भाषिक, सांस्कृतिक आदि

विशेषता रहेको पाइन्छ। कुलुङ जातिको मूल थलो पूर्वी नेपालको महाकुलुङ हो भन्ने विद्वानहरूको मत रहेको छ। समयको अन्तरालले गर्दा यी जातिहरू एसियाको विभिन्न देसहरूमा छरिएर गए।

भारतको २२ औँ राज्य सिक्किमका विभिन्न क्षेत्रहरूमा कुलुङ जातिको बसोबास पाइन्छ। सिक्किमको आसाम लिङ्गे क्षेत्रको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन (२०१३-१४) -द्वारा यस क्षेत्रमा कुलुङ जातिको बसोबास आठ पुस्ताभन्दा अघिदेखि रहेको थाहा लाग्छ। आसाम लिङ्गे गान्तोक सहरदेखि २१ किलोमिटर टाडा वा पूर्व सिक्किममा स्थित ठाउँ हो। २५ आसाम लिङ्गे जीपीयू, आइसीडीएस (२०१४) -को जन गणनाअनुसार यस क्षेत्रको जन सङ्ख्या २,३४६ छन्। आसाम लिङ्गेका बुढा-पाकाको भनाइअनुसार 'आसाम लिङ्गे' शब्द भोटिया भाषाको 'आछाम रिङ्गु' शब्दबाट विकसित भएको हो।^१ भोटिया भाषामा 'रिङ्गु' शब्दको अर्थ 'लहरै' वा 'एक लहरसित' भन्ने बुझिन्छ।^२ तर कतिपय मानिसहरूको मतअनुसार आसामका मानिस आएर बसोबास गरेका हुनाले यसको नाम 'आसाम' भएको हो भन्ने भनाइ पनि पाइन्छ।

३

२.१ कुलुङ भाषा

ISO 639 kle-kulung

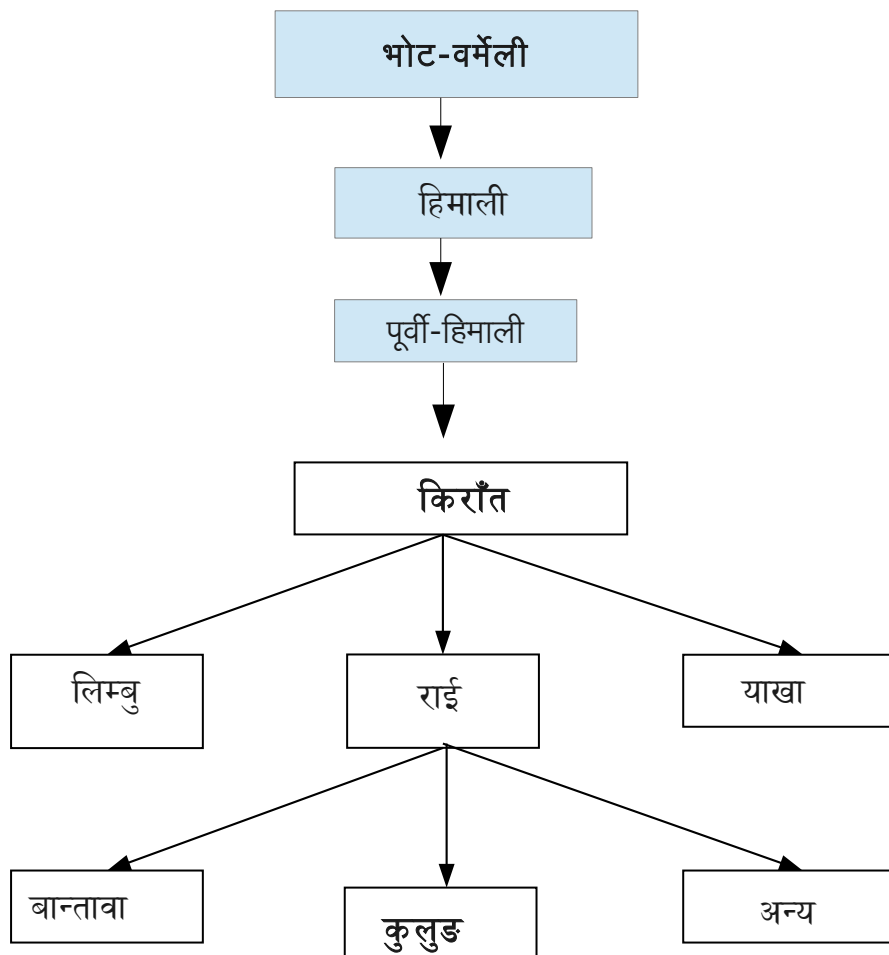
१. धनबहादुर राई, आसाम लिङ्गे, पूर्व-सिक्किम, ता: १३.०९.२०१४।

२. कर्मा रिन्छेन भोटिया, मेट्रो पोइन्ट, तादोङ, गान्तोक, ता: २३.०९.२०१४।

३. पञ्चबिर राई, आसाम लिङ्गे, पूर्व-सिक्किम, ता: १५.०९.२०१४।

२.१.१ भाषा

कुलुड भाषा भोट-बर्मेली भाषा परिवारभित्र पर्ने एउटा भाषा हो। यस भाषालाई अझ हिमालीअन्तर्गत पूर्वी-हिमाली उपशाखामा विभाजन गरिएको पाइन्छ। यस पछिको विभाजनलाई तलको रेखाचित्रमा प्रस्तुत गरिएको छ।

रेखाचित्र २.१: भोटबर्मेली भाषा परिवारमा कुलुड भाषाको स्थान

कुलुड भाषाको पर्यायवाची शब्दहरू 'कुलुरिड', 'खुलुड', 'ई-रिड', 'कुलुङ्गे' आदि हुन्। कुलुड भाषाको पारम्परिक लिपि छैन। तर कुलुड भाषामा प्रकाशित पुस्तक र पत्रिकाहरू देवनागरी लिपिमा छापिएको पाइन्छ। तलका पत्रिकाहरूलाई उदाहरणका निम्ति हेर्नसकिन्छ।

१. सिएम खम्बु (सम्पा) २००४. *सिल्वास्को* (त्रैमासिक: अप्रेल वर्ष २, अङ्क २),

सिक्किम: अखिल किरात राई संघ।

२. भूपध्वज थोमरोस (सम्पा), *सुकतुम*, काठमाडौं: छमतेइ होस्को थाम्पू।

कुलुङ भाषाका प्रायः शब्दहरूमा मात्राको प्रयोग भएको पाइन्छ। यस भाषाको वाक्यको शब्दक्रममा विषय-वस्तु-क्रिया (subject-object-verb or SOV) - को अन्वय रहेको देखिन्छ। गिरर्द जे. तोल्स्माको अन्तर्राष्ट्रिय ध्वनितात्त्विक वर्णमाला (अ.ध्व.व.१९९३) को आधारमा कुलुङ भाषामा २२ वटा व्यञ्जन वर्ण पाइएको छ।

तोल्स्माले नेपालमा बोलिनेले कुलुङ भाषाको आधारमा वर्णनात्मक व्याकरण लेखेका छन्। यस अध्ययनअनुसार अन्य भोटवर्मेली भाषाहरूमा जस्तो कुलुङमा *tan* — मा भाषिक भिन्नता पाइँदैन।

कुलुङको साधारण बोलचालको भाषा र मुन्धुमी भाषा वा कुल बुझाउँदा प्रयोग गरिने भाषामा भिन्नता देखिन्छ।

उदाहरणार्थ-

(१) साधारण भाषा	मुन्धुमी भाषा
bicu (अदुवा)	pətɛlbicu sampɔdam
wa:ma (भाले)	səruwap biruwap
wa:pa (पोथी)	pəwadam pəɔdam
wabɔŋ (चिन्डो)	mililiŋma liŋmabɔ
bɔ: (सुंगुर)	c ^h ɔbɔ masa
kəu (पानी)	sibkakɔ kamakɔ
wad̪i (अन्डा)	pəwɔbun pəc ^h əbun

२.१.२ भाषिक समुदाय

कुलुड भाषा मुख्यतः नेपाल र भारतमा बोलिन्छ। नेपालका छेस्काम र चेम्सिनमा कुलुड भाषाको मौलिक रूप पाइन्छ। यस क्षेत्रमा कुलुड समुदायबाहेक कामी र दमाई समुदायका मानिसहरूले नेपाली भाषाका साथै कुलुड भाषा पनि बोल्ने गर्दछन् (तोल्स्मा, लिइदेन १९९७)।

भारतमा सिक्किम र पश्चिम बङ्गालको केही स्थानहरूमा कुलुड भाषा बोलिन्छ। सिक्किममा आसाम लिङ्गजे, जूम, सङ्गनाथ, आदि ठाउँमा कुलुड भाषा मूलतः कुलुड समुदायले मात्र बोल्ने गर्दछ। आसाम लिङ्गजेमा कुलुड समुदायबाहेक छिमेकी समुदाय भोटिया (बृद्ध भएका केही मानिसहरूले)-हरूले पनि केही मात्रामा कुलुड भाषाको व्यवहार गरेको पाइन्छ।

२.२ कुलुड जातिको परिचय

२.२.१ संस्कृति अनि संस्कार

राई जातिमा तिन दुङ्गो चुल्हाको विशेष भूमिका रहेको हुन्छ। कुल बुझाउँदा, जन्मदेखि मृत्युसम्मको संस्कार अनि अन्य कतिपय पर्व आदिमा तिन दुङ्गो चुल्हाको आवश्यकता हुन्छ। तसर्थ प्रत्येक राईको घरमा तिनवटा दुङ्गो गाडेर चुल्हा स्थापित गरेको हुन्छ। तिन दुङ्गोको आ-आफ्नै नाम हुन्छ। ती साम्बेलुड (जाति हेर्ने), माखेलुड (आमा हेर्ने) र पाखेलुड (बुढा-पाका हेर्ने) हुन्।

चित्र २.१: राई जातिको तिन दुङ्गोको चुल्हा
(देब्रे- 'साम्बेलुड', दाहिने-पछाडि- 'माखेलुड' र दाहिने-अघाडि- 'पाखेलुड')

कुलुडहरूले नागलाई देवता मान्छन्। यसैले कुलुड राईले नागको पूजा गर्छन्। यस पुजालाई नागी भनिन्छ। यो कार्य कुनै साधारण मान्छेद्वारा होइन तर नागीरे वा नोकछाद्वारा सम्पन्न गरिन्छ। यसका लागि मुख्यतः नयाँ कोदोको आवश्यकता पर्दछ। यसै परिपूर्तिका लागि कुलुडहरूले कोदोको खेती गर्ने गर्छन्। अदुवा (बिछु), कोदो (लिस), चिन्डो, कुखुरा, त्यसको अन्डा आदि कुलुङ्गे नोकछो वा विजुवाले मुन्धुम गर्दा प्रयोग गर्ने विशेष सामग्री हुन्।

कुलुड तथा सम्पूर्ण राईहरूको विशेष चाड 'साकेवा' हो। यस चाडमा सिल्ली नृत्य प्रदर्शन गर्ने गर्दछ। यस पर्वमा 'वाछिप्पा' जस्तो स्वादिष्ट भोजन तयार गरिन्छ। कुलुड भाषामा 'वा' -को अर्थ 'कुखुरा' र 'छिप्पा' - को अर्थ 'खिचडी भात' हुन्छ अर्थात् कुखुराको मासुको खिचडी भात भन्ने अर्थ लाग्छ। यस पर्वमा विजुवा र झाँक्रीहरूले मुन्धुमी भाषामा प्रकृतिलाई राम्रो उपजनीका लागि मनोकामना गर्दै पूजा गर्छन्। आसाम लिङ्गजेका कुलुङ्गेले यस पर्वबाहेक दसैं, दिवाली र अन्य चाड-पर्व मनाउने गर्छन् भने इसाई धर्मवालम्बीले क्रिस्मस जस्तो चाड मनाउँछन्।

कुलुड जातिमा एउटा नानीको जन्म भएपछि त्यो नानी छोरी हो भने पाँच दिनमा न्वारन गरिन्छ अनि छोरा हो भने छ दिनमा गरिन्छ। न्वारनको दिन नानीको बाबुले गँहुत, दुबो, तितेपाति, तील, जउँ, जल ढुङ्गा र पानीले घर चोखाउने दस्तुर छ। छोरीको पाँच महिनामा भात खुवाइ वा पाँस्निप गर्ने चलन छ भने छोराको तिन, पाँच र सात वर्षमा छेवर वा केस काट्ने चलन रही आएको छ। वर्तमान समयमा चाहिँ नानीहरूलाई सानै उमेरदेखि स्कुल पठाउने चलन भएको कारण छोराहरूको छेवर प्रायः तिन वर्षमा नै गरिदिन्छन्। तत्कालीन समयमा छोरीहरू सात वर्ष पुगेपछि गुनिऊँ र चोलो दिने चलन थिए भने अहिले त्यो परम्परा पूर्ण रूपले हराउँदै गइरहेको छ।

राई जातिका अनेक थरहरूको भाषा मात्रै भिन्न नभएर कतिपय संस्कृति तथा संस्कार विधिमा पनि भिन्नता देखिन्छ। अन्य थरको राईमा चोरी विवाह, मागी विवाह, केटाकेटी मिलेर

गर्ने विवाह प्रचलित छन्। तथापि कुलुड समाजमा रहेको विश्वासअनुसार मागी विवाह कुलुडमा फाप्दैन वा सफल हुँदैन भन्ने छ। आसाम लिङ्गजेका बुढा-पाकाको जानकारीअनुसार तत्कालीन समयमा भने कुलुडमा पनि मागी विवाहको चलन थियो। राईको अन्य थरमा लासलाई सोझो गोडा नखुम्चाइ राखेर कात्रोमा बेहिन्छ भने कुलुडहरूमा लासको गोडा खुम्चाइन्छ। त्यसैले 'कुलुड' शब्दको 'कुलु' वा खुम्चाउनुसित सम्बन्धित रहेको पाइन्छ। आफ्नो सन्तानका दाजु-भाईले मरौं घरमा नेक्तो लानु पर्दछ र त्यसमा फुलुडभिन्न घुम पातले ओछ्याएर फापर वा कोदो, सेतो रूमाल अनि चोके (उल्टा परेड काटेको) हालेका हुन्छन्। कुलुडहरूमा जुठो बार्दा नुन-तेल बार्ने चलन छैन। तर मुलाको साग, कालो दाल, सिस्नु, आदि बार्ने चलन छ। उहिले आफ्नो सन्तानमा मरौं भएको खबर आएपछि अघि पकाइ राखेको खानेकुरो साथै थापिएको पानी समेत फ्याँकिने चलन थियो भने आज त्यो प्रथा हटेर गएको छ। कोरा बार्ने विधि पनि कुलुडहरूमा पाइँदैन। कुलुड संस्कृति कार्य साथै संस्कार विधिमा रक्सी र कोदोको जाँडको विशेष प्रयोग हुने गर्दछ।

२.२.२. भौगोलिक क्षेत्र

कुलुडहरू विशेष नेपाल र भारतको उत्तर-पूर्वी भूभागमा बसोबास गरेको पाइन्छ। सोलुखुम्बु जिल्लामा पावै, सोताङ्ग, बुङ, छेस्काम र गुदेल मात्र महाकुलुडले ओगट्दछ। यद्यपि कुलुडहरू महाकुलुडसँगै तेन्छो, बेसिन्दा, योम्दो, कोडथिला, बाला, दाङखिला याचाम्खा, यासेल, ताम्कू, मडतेवा, याफू, मकालू आदि गाउँमा पनि बसोबास गर्छन्। यसरी नै भोजपुर जिल्लामा फेदी, बियुङमा, तातेल, लिमखिम, नाल, वासोला, मेम्पाङ, काम्लेटार ओख, काँडीभिन्न कुलुडहरू भेटिन्छन्। सुनसरी जिल्लामा चियाबारी अमरहाट धरान, वसन्तटार थिङगाबारी किरातचोक धरानमा कुलुड छन् भने मोरङ जिल्लामा बेलबारी, काकुड झोरा, भाउन्ने सञ्जरे, पत्यरीभिन्न पनि कुलुडहरू छन्। पूर्वी नेपालको झापा जिल्लामा झिलजिले, दुधे, दमक, केरखा, तोपनाछी, धरमपुर बुढाबारि, राजगढ,

काकडभिट्टा, नकलवन्दा, बाहुनडाँगी, जलथलमा पाइन्छ। यसरी नै इलाम जिल्लाको कमलचुली गाउँमा पनि पाइन्छ।

भारतमा कुलुडहरूको बसोबास- सिक्किमको आसम लिङ्जे, सङ्गनाथ, च्याखुङ, जुम, वक, नामथाङ, दामथाङ, सिम्मा, तुरूङ्क आदि ठाउँमा भएका छन्। दार्जिलिङको मारेबुङ, ऋषिहाट, तारधुरा, चटकपुर, गोराबारी, पाहाखोला, तिनबुलाक टिस्टामा पनि पाइन्छ। कालेबुङ, गोरूबथान, कुमाइ तिनकटेरीमा पनि कुलुडहरू बसोबास गरेका छन्। भारत र नेपाल बाहेक भूटानको चमर्चि, कालिखोला, फुन्सलिङ, केडमारी, आदिमा पनि कुलुडहरू बसोबास गरेको पाइन्छ।

२.२.३ परिवेश

क) सामाजिक परिवेश

आसाम लिङ्गे राई, भोटिया, लेप्चा, सेर्पा, सुब्बा, छेत्री, बाहुन आदि जातिका मिश्रण भएको क्षेत्र हो। तसर्थ कुलुड जातिको विवाह यी समुदायभित्र पनि भएको पाइन्छ। यहाँको कुलुड समाज पुरुष प्रधान समाज हो।

कुलुड समाजमा यदि झैं-झगडा अथवा कुनै नराम्रो काम गरेको खण्डमा सरकारी कानुनी कारवाहीलाई भन्दा गाउँका बुढा-पाकाको सर-सल्लाहलाई धेरै प्राथमिकता दिने गर्दछ। जसबाट भूल वा गल्ती भएको छ त्यस व्यक्तिले बुढा-पाका साथै अन्य मानिसको उपस्थितिमा माफ माग्ने वा निर्दोषी व्यक्तिको अघि दुई बोतल रक्सी थालमा राखेर दुई हात जोडी माफ माग्ने चलन रहेको छ। निर्दोष व्यक्तिलाई यसरी न्याय दिने परम्परा रहेर आएको छ।

ख) शैक्षिक परिवेश

आसाम लिङ्गेका कुलुङ्गेहरूले शिक्षा ग्रहण गर्न थालेको तिन पुस्ता जति भइसकेको छ। आजभन्दा ३०-४० वर्षअघि यहाँका कुलुङ्गेहरू १० प्रतिशत मात्र शिक्षित थिए। आजको

शिक्षा व्यवस्था वा सरकारी र गैर सरकारी स्कूलको बढ्दो सङ्ख्याले गर्दा यी जातिहरू पढाइको क्षेत्रमा धेरै अघि बढिसेकेका छन्। यिनीहरूले विभिन्न कार्य क्षेत्रमा प्रगति गरिरहेका छन्।

ग) भाषिक परिवेश

आसाम लिङ्जेका कुलुङ्गेले कुल-देवता बुझाउँदा, संस्कार विधिमा, कुलुङ भाषी वक्ताहरूमाझ भेट हुँदा र साइनो सम्बन्धी शब्दहरूको प्रयोग क्षेत्रमा कुलुङ भाषाको व्यवहार गरेको पाइन्छ। यस क्षेत्रमा लगभग ३५ वर्षभन्दा धेरै उमेर भएका कुलुङ्गेहरूले मात्र कुलुङ भाषाको व्यवहार गरेको पाइन्छ। यस उमेरभन्दा कमि भएका युवा-पिँढीले कुलुङ भाषा थोरै मात्र बुझ्ने गरेको पाइन्छ, जसलाई ती कुलुङहरूले आधुनिक शिक्षाको प्रभाव साथै दैनन्दिन जीवनमा अन्य भाषाको प्रयोगले गर्दा कुलुङ भाषालाई त्यति प्रयोगमा ल्याएको देखिँदैन।

भाषा एउटा सामाजिक वस्तु हो।^४ अनि यो परिवेश सम्बद्ध पनि हुने गर्दछ। यसको व्यक्ति, समाज, संस्कृति र पर्यावरणसँग गहिरो सम्बन्ध हुन्छ। सन् २००१ को गणनामा सात हजार भिन्न भाषाहरू विश्व स्तरमा बोलिन्थ्यो।^५ तर आज कतिपय भाषा लुप्त हुँदै गइरहेका छन्, जो आउँदा दिनहरूमा यो जीवित रहने सम्भावना देखिँदैन। भाषा लोप हुनु भनेको जाति विशेषको लोकज्ञान र संस्कृति पनि मरेर जानु हो।

विश्वमा विशेष गरी एसिया, अफ्रिका आदिका भाषाहरू लुप्त हुँदै गइरहेका देखिन्छन्। यसरी नै पूर्वेली हिमाली भूभागका नेपाल, पश्चिम बङ्गाल, सिक्किम, भुटान आदि- क्षेत्रहरूमा बोलिने कतिपय भाषाहरू पनि लोप हुँदै गइरहेका छन्। सिक्किममा २०१२ को प्राथमिक सर्वेक्षण अनुसार, लिङ्गुइस्टिक सर्भे अफ इन्डिया-ले माझी भाषा लोप हुँदै गएको देखाएको छ।^६

माझी भाषा झैं आसाम लिङ्गेका कुलुङ भाषा पनि सङ्कटमय देखिन्छ कारण यस क्षेत्रको सर्वेक्षणअनुसार कुलुङ भाषी घट्दै गइरहेको छ। प्रकृति परिवेश प्रणालीमा एउटा पशु मासिन्दा जसरी सङ्कट

४. हेर्नुहोस्... ससुर, सन् १९१४।

५. हेर्नुहोस्... Krauss (1992)

६. हेर्नुहोस्...A Proposal for Centre for Preservation and Promotion of Endangered Languages at Sikkim University .

आइलागदछ त्यसरी नै एउटा भाषा लुप्त हुँदा एउटा विशेष जातिको संस्कृति, ज्ञान र अस्तित्व पनि मरेर जाने गर्दछ।

तेस्रो अध्याय: कुलुङ भाषाको ध्वनि

कुलुङ भाषाको ध्वनि उत्पादनमा श्वासप्रवाह प्रक्रिया फोक्से श्वासप्रवाह रहेको छ। फोक्सोमा रहेको श्वास ध्वनिको उत्पादनका लागि आउने प्रक्रिया फोक्से श्वासप्रवाह हो। यस प्रक्रियामा मध्यपट (diaphragm) तथा अन्तर्करड (inter costals) फोक्सातिर सर्दा फोक्सोको बाहिरी भागमा (तल र अगाडिपट्टि) चाप उत्पन्न भई फोक्सामा रहेको श्वास त्यहाँबाट बाहिरिन्छ र वायुमार्गमा विभिन्न स्थानमा उच्चारक अवयवहरूबाट प्रवाहमा बाधा उत्पन्न भई ध्वनिहरू उच्चारित हुन्छन्। यस्तो ध्वनिहरूलाई फोक्से (pulmonic) ध्वनि भनिन्छ। कुलुङ भाषाका सबै ध्वनिहरू फोक्से ध्वनि छन्।

यस भाषामा ध्वनिहरूको श्वासप्रवाहको दिशा बहिर्गमनात्मक रहेको छ। स्वरयन्त्रमुख श्वासप्रवाहमा स्वरयन्त्रमुख माथितिर सरेका बेला प्रवाहित श्वास बहिर्गमनात्मक वा पस्दो श्वास हुन्छ।

३.१ खण्डीय र खण्डेतर ध्वनि

भाषालाई खण्ड गर्न सकिने सबैभन्दा सानो एकाइ ध्वनि हुन्। यस्ता ध्वनिलाई खण्डीय ध्वनि भनिन्छ। उदाहरणार्थ: कुलुङ शब्द [kɔŋ] 'म' -को [k], [ɔ] र [ŋ] खण्डीय ध्वनि हुन्। यी ध्वनिहरू स्वतन्त्र रूपमा उच्चारण हुन्छ।

स्वतन्त्र रूपमा उच्चारण हुन नसक्ने वा खण्डीय ध्वनिको साथमा उच्चारण हुने ध्वनिलाई खण्डेतर ध्वनि भनिन्छ। कुलुङ भाषामा [k^he:p] 'कुकुर' र [ra:] 'धान' शब्दमा [e:] र [a:] खण्डेतर ध्वनि हुन्। यी दुवै [e] र [a] खण्डीय ध्वनि हुन्। यसका साथमा मात्रा आएर उच्चारण भएको छ। मात्रा एकलै उच्चारण हुँदैन। त्यसैले यो खण्डेतर ध्वनि हो।

३.१.१ खण्डीय ध्वनि

एकलै उच्चारण हुन सक्ने वा खण्ड गर्न सकिने ध्वनि खण्डीय ध्वनि हुन्। खण्डीय ध्वनिलाई पनि उच्चारणको आधारमा श्वासप्रवाहमा बाधा हुने र नहुने गरी दुई भागमा विभाजन गरिन्छ। स्वर र व्यञ्जन ध्वनि खण्डीय ध्वनि हुन्। कुलुङ भाषाको यी ध्वनिहरूलाई निम्नप्रकारले वर्णन गरिन्छ -

३.१.१.१ स्वर

श्वासप्रवाहमा बाधा नभई उच्चारण हुने ध्वनिलाई स्वर भनिन्छ। नेपाली भाषामा जस्तै कुलुङ भाषामा पनि स्वर वा एक स्वर र द्विस्वर छन्।

क) एक स्वर

स्वर वा एक स्वरको वर्ण र वर्गीकरण जिब्राको स्थिति तथा ओठको स्थितिका आधारमा गरिन्छ।

१) जिब्राको स्थिति

स्वरहरूको वर्णन र वर्गीकरणमा जिब्राको स्थिति महत्त्वपूर्ण हुन्छ। जिब्राको स्थितिअन्तर्गत स्वरलाई वर्गीकरण गर्ने ती आधार जिब्रोको उचाइ र जिब्राको पक्षता हुन्।

जिब्राको उचाइ

स्वरको उच्चारणमा जिब्राको विभिन्न उचाइ हुन्छ। जिब्रो निकै माथि उठेर तालुसँग निकै नजिक पनि हुन सक्छ र निकै तल झरेर तालुभन्दा निकै टाढा रहन पनि सक्छ र यी दुई उचाइका बिचमा अन्य कतै रहन पनि सक्छ। यसो हुँदा मुखविवर साँघुरो, धेरै खुलेको र यी दुई अवस्थाका बिचको कुनै अवस्थामा रहन सक्छ। यसै आधारमा स्वरलाई चार तहका उचाइमा वर्गीकरण गरिन्छ।

अ) संवृत्त

जिब्रो तालुको नजिकै पुगेर मुखविवर साँधुरो भएको अवस्थालाई संवृत्त अवस्था भनिन्छ। यस अवस्थामा उच्चरित हुने स्वरलाई संवृत्त वा बन्द स्वर भनिन्छ। कुलुङ भाषामा [i] र [u] संवृत्त स्वर हुन्।

आ) अर्ध-संवृत्त

जिब्रो संवृत्त अवस्था भन्दा तल रहेको अवस्थालाई अर्ध-संवृत्त वा आधा बन्द अवस्था भनिन्छ। यस अवस्थामा उच्चरित हुने कुलुङ स्वर [e] हो।

इ) अर्ध-विवृत्त

जिब्रो अर्ध-संवृत्त र विवृत्त अवस्थाको बिचमा रहेको अवस्थालाई अर्ध-विवृत्त वा आधा खुला भनिन्छ। कुलुङको [ɔ] स्वर अर्ध-विवृत्त अवस्थामा उच्चरित हुने स्वर हो।

ई) विवृत्त

जिब्रो सबैभन्दा तल रही तालुसगैँ टाढा रहेको अवस्थालाई विवृत्त भनिन्छ। यस अवस्थामा उच्चरित हुने कुलुङ स्वर [a] हो।

उक्त चार अवस्थाबाहेक जिब्रो अर्ध-संवृत्त र अर्ध-विवृत्तको ठीक बीचबाट रहेर उच्चरित हुने स्वर कुलुङको [ə] स्वर हो।

जिब्रोको पञ्चता

स्वरहरूको उच्चारणमा जिब्रो कहिले अघि सर्ने, कहिले स्थिर रहने र कहिले पछि सर्ने गर्दछ। यसै अवस्थाको आधारमा स्वरलाई तिन भागमा विभाजन गरिएका छन्।

अ) अग्र स्वर

जिब्रोको अधिल्लो भाग सक्रिय भएर उच्चारण हुने स्वर अग्र स्वर हुन्। कुलुङका [i], [e] र [a] स्वर अग्र स्वर हुन्।

आ) केन्द्रीय स्वर

जिब्रो स्थिर रहेर उच्चरित हुने स्वर केन्द्रीय स्वर हुन्। कुलुङको [ə] स्वर केन्द्रीय स्वर हो।

इ) पश्च स्वर

जिब्रोको पछिल्लो भाग सक्रिय रहेर उच्चरित हुने स्वर पश्च स्वर हुन्। [u] र [ɔ] स्वर कुलुङ भाषाका पश्च स्वर हुन्।

२) ओठको स्थिति

स्वरहरूको उच्चारणमा ओठको विभिन्न आकार हुन्छन्। ओठको आकार गोलो पनि हुन सक्छ वा तटस्थ पनि रहेन सक्छ। यसै आधारमा स्वरहरू गोलित र अगोलित गरी दुई प्रकारका हुन्छन्।

अ) गोलित

ओठको आकार गोलो भएर उच्चरित हुने स्वर गोलित स्वर हुन्। कुलुङका [ɔ] र [u] स्वर गोलित स्वर हुन्।

आ) अगोलित

ओठ तटस्थ रही उच्चरित हुने स्वरहरू अगोलित स्वर हुन्। कुलुङ भाषाका [ə], [a], [e] र [i] स्वरहरू अगोलित स्वर हुन्।

ख) द्विस्वर

एउटा स्वरको उच्चारण गर्ने अवस्थामा रहेको जिब्रो चालमा आई अर्को स्वरको उच्चारण गर्ने अवस्थामा पुगेर उच्चरित हुने स्वर द्विस्वर हो।^७

कुलुङ भाषाका पनि नेपाली भाषाका जस्तै द्विस्वरलाई [i] स्वरको अवस्थामा अन्त हुनेलाई अग्र र [u] स्वरमा अन्त हुने अवस्थालाई पश्च गरी दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ।

३.१.१.२ कुलुङ स्वरहरूको वर्णन

कुलुङ भाषामा छवटा एकस्वर (छवटा मात्रा भएका स्वरहरू छन्) र छवटा द्विस्वर छन्।

क) एकस्वर

कुलुङ भाषामा निम्नप्रकारका एकस्वरहरू छन्-

ə/ə: a/a: e/e: ɔ/ɔ: i/i: u/u:

कुलुङ भाषाका एक स्वरलाई जिब्रोको उचाइ, जिब्रोको पश्चता र ओठको स्थिति- का आधारमा वर्णन गर्न सकिन्छ-

[i] - संवृत्त, अग्र, अगोलित र प्राथमिक। उदाहरण - [ik^hi] 'यहाँ', [mimc^ha] 'औरत' आदि।

[e] - अर्ध-संवृत्त, अग्र, अगोलित र प्राथमिक। उदाहरण — [ser] 'चामल', [k^hə:te] 'टोक्नु' आदि।

[a] - विवृत्त, अग्र, अगोलित र प्राथमिक। उदाहरण - [ase] 'को?', प्वाँक [walamba] आदि।

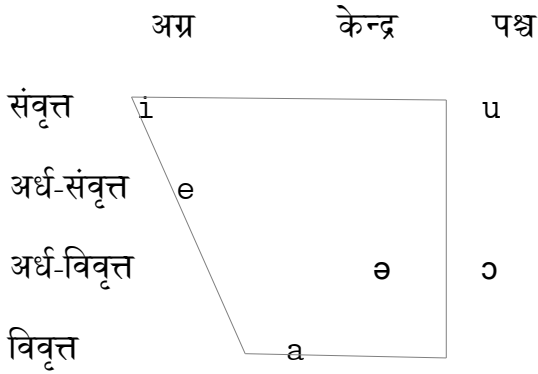
७. यादव, योगेन्द्रशसाद र भीमनारायण रेग्मी भाषाविज्ञान, कीर्तिपुर: न्यु हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज पृ ८३।

[u] - संवृत्त, पश्च, गोलित र प्राथमिक। उदाहरण - [uɖase] 'कालो इलामे', [luɖumsipəu:] 'बासक' आदि।

[ɔ] - अर्ध-विवृत्त, पश्च, गोलित र प्राथमिक। उदाहरण - [ɔ:mloɔ] 'दूध', [ɖaplo] 'चुल्हा' आदि।

[ə] - अर्ध-विवृत्त, केन्द्र, अगोलित। उदाहरण - [səkəppa] 'फटेङ्ग्रा', [uŋkə] 'यो' आदि।

स्वर चतुर्भुजमा कुलुड एकस्वरलाई निम्न प्रकारले प्रस्तुत गरिएको छ-

रेखाचित्र ३.१: स्वर चतुर्भुजमा कुलुड स्वर

ख) द्विस्वर

əu: ei: əi: ai: ue: ui:

कुलुडका द्विस्वर अग्रस्वरको स्थितिमा अन्त्य हुने र पश्चस्वरको स्थितिमा अन्त्य हुने आधारमा अग्र द्विस्वर र पश्च द्विस्वर गरी निम्नप्रकारले छुट्याइन्छ:-

अ) अग्र द्विस्वर

(२) [ei:] उदाहरणार्थ - [jei pəu:] 'कटुस' (झक्री)

[əi:] उदाहरणार्थ - [haɖəi:] 'कहिले'

[ai:] उदाहरणार्थ - [səbəi k^hai] 'सिबी'

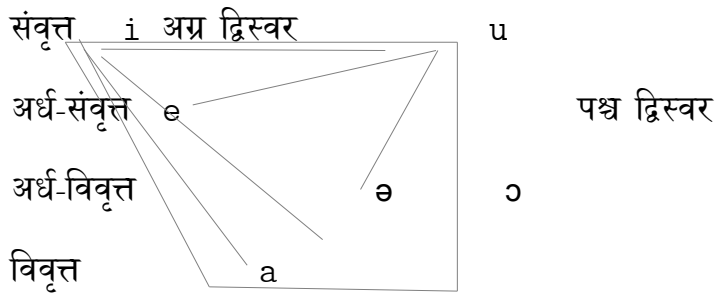
आ) पञ्च द्विस्वर

(३) [əu:] उदाहरणार्थ - [c^həu:] 'चरा'

[ui:] उदाहरणार्थ - [k^həbui:] 'मकै' (भुटेको)

[ue:] उदाहरणार्थ - [lue:] 'सिरू'

कुलुड भाषामा द्विस्वरमा प्रायः मात्रा पाइन्छ। कुलुड द्विस्वरलाई तल स्वर चतुर्भुजमा देखाइएको छ।

रेखाचित्र ३.२: स्वर चतुर्भुजमा कुलुड द्विस्वर

३.१.१.३ व्यञ्जन

श्वासप्रवाहमा बाधा भएर उच्चरित हुने ध्वनिहरू व्यञ्जन ध्वनि हुन्। यस्ता ध्वनिहरूको वर्गीकरण ध्वनिको उच्चारण स्थान, उच्चारण अवयव, उच्चारणमा लाग्ने श्वासको मात्रा र स्वरयन्त्रमुखको स्थितिका आधारमा गरिन्छ। यसै आधारमा व्यञ्जन ध्वनिहरूलाई वर्णन र वर्गीकरण गर्नका लागि निम्नलिखित तिन आधारहरू छन्-

क) उच्चारण स्थान

ख) उच्चारणको प्रयत्न

ग) प्राणत्व

घ) घोषत्व

क) उच्चारण स्थान

व्यञ्जन ध्वनिहरू उच्चरित हुँदा मुखविवरका विभिन्न अङ्गहरू वा अवयवहरूमा घर्षण उत्पन्न हुने गर्दछ। ती अवयवहरूलाई उच्चारण स्थान भनिन्छ। विशेष गरी मुखविवरका माथितिरका अङ्ग - माथिल्लो ओठ, माथिल्लो दाँत, वत्स्य, कोमल तालु, कठोर तालु, लिगलिगे वा घोक्रो र स्वरयन्त्रमुख उच्चारण अवयवहरू हुन्। स्थानका आधारमा व्यञ्जन ध्वनिहरू धेरै प्रकारका छन्। कुलुङ भाषाका व्यञ्जन ध्वनि उच्चारणमा छ प्रकारका मात्रै उच्चारण स्थान छन्। ती उच्चारण स्थानहरू द्वयोष्ठ्य, दन्त्य, वत्स्य, तालव्य, हनुमूलीय र स्वरयन्त्रमुखी हुन्।

अ) द्वयोष्ठ्य

दुई ओठ जोडिएर उच्चरित हुने ध्वनि द्वयोष्ठ्य वा ओष्ठ्य ध्वनि हुन्। यस उच्चारणमा माथिल्लो ओठ स्थान हुन्छ। कुलुङ भाषाका [p], [p^h], [b], [b^h] र [m] ध्वनिहरू द्वयोष्ठ्य ध्वनि हुन्।

आ) दन्त्य

माथिल्लो दाँत र जिब्रोको अघिल्लो भागको सहायताले उच्चरित हुने ध्वनि दन्त्य ध्वनि हो। कुलुङ भाषाका [t], [t^h], [d] र [d^h] व्यञ्जन ध्वनिहरू दन्त्य ध्वनि हुन्।

इ) वत्स्य

वत्स्य अघिल्लो भागबाट उच्चरित हुने ध्वनिहरू वत्स्य ध्वनि हुन्। [d^h], [dz], [h], [s], [n], [r] र [l] कुलुङका ध्वनिहरू वत्स्य ध्वनि हुन्।

ई) तालव्य

जिब्रोको मध्य भाग र तालु मिलेर उच्चरित ध्वनिहरू तालव्य ध्वनि हुन्। कुलुङ भाषाका [c], [c^h] र [j] ध्वनिहरू तालव्य ध्वनि हुन्।

उ) हनुमूलीय

जिब्राको पछिल्लो भाग वा जिहापश्च मिली उच्चरित हुने ध्वनिहरू हनुमूलीय ध्वनि हुन्। कुलुड भाषाका [k], [k^h], [g], [g^h] र [ŋ] ध्वनिहरू हनुमूलीय ध्वनि हुन्।

ऊ) स्वरयन्त्रमुखी

दुई स्वरयन्त्र मिलेर उच्चरित हुने ध्वनिहरू स्वरयन्त्रमुखी ध्वनि हुन्। कुलुड भाषाको [saʔ] मासु शब्दको [ʔ] ध्वनि स्वरयन्त्रमुखी ध्वनि हो।

ख) उच्चारणको प्रयत्न

ध्वनि उच्चारणमा दुई उच्चारण अवयव बिचको सम्बन्धलाई देखाउने कार्यलाई उच्चारणको प्रयत्न भनिन्छ। कुनै ध्वनिको उच्चारणमा उच्चारण अवयवहरू पहिले टप्प जोडिन्छन् त्यस पछि च्वाट्ट छुटिन्छन्, कुनै ध्वनिको उच्चारणमा नाकतिरबाट श्वास बाहिरिन्छन्, कुनै उच्चारणमा स्थान र करण पहिले जोडिएर बिस्तारै श्वास बाहिरिन्दा घर्षण हुन्छ, कुनै ध्वनि उच्चारणमा स्थान र करण जोडिदै छुट्टिने हुँदा त्यहाँ कम्पन उत्पन्न हुन्छ, कुनै ध्वनिको उच्चारणमा स्थानलाई करणले प्याट्ट हिकार्छ,

कुनै ध्वनि उच्चारणमा स्थान र करण जोडिने र जिब्रोको दायाँबायाँ दिशाबाट श्वास विनाघर्षण बाहिरिन्छ भने कुनै घर्षणसहित बाहिरिन्छ, कुनै ध्वनिको उच्चारणमा स्थान र करण नजिक भएर पनि घर्षण उत्पन्न हुँदैन। यसै आधारमा उच्चारण प्रयत्नलाई नौ भिन्न वर्गमा विभाजित गरेका छन्। तर कुलुड भाषामा सात प्रकारका उच्चारण प्रयत्न मात्र प्राप्त भएका छन्। ती स्पर्शी, स्पर्शी संघर्षी, संघर्षी, नासिक्य, प्रकम्पित, पार्श्विक अन्तःस्थ र अन्तःस्थ हुन्।

अ) स्पर्शी

स्थान र करण टप्प जोडिएर झट्ट छोडिन्दा श्वास अचानक विस्फोटसाथ बाहिरिन्दा वा भित्रिन्दा

उच्चरित हुने ध्वनि स्पर्शी वा स्फोट ध्वनि हो। कुलुङ भाषाका [k], [k^h], [g], [g^h], [c], [c^h], [p], [p^h], [b], [b^h], [t̪], [t̪^h], [d̪], [d̪^h], [d^h], र [ʔ] ध्वनिहरू स्पर्शी ध्वनि हुन्।

आ) स्पर्शी संघर्षी

स्थान र करण टप्प जोडिने र पछि झट्ट नछुटी श्वास साँघुरो बाटोबाट घर्षण हुँदै बाहिरिन्दा उच्चरित हुने ध्वनिहरू स्पर्शी ध्वनि हुन्। यस्ता ध्वनिहरूको सुरु स्पर्शी जस्तो र अन्त्य संघर्ष जस्तो हुन्छ। कुलुङ भाषाका यस्ता ध्वनिहरू [dz] र [dz^h] हुन्।

इ) संघर्षी

स्थान र करण नजिक पुग्ने तर नजोडिई श्वास साँघुरो बाटाबाट घर्षण हुँदै बाहिरिन्दा उच्चरित हुने ध्वनिहरू संघर्षी ध्वनि हुन्। [s] र [h] ध्वनिहरू कुलुङ भाषाको संघर्षी ध्वनि हुन्।

ई) नासिक्य

स्थान र करण पहिले टप्प जोडिने र पछि झट्ट छुटी अचानक विस्फोट साथ हनुमूल स्थिर रही श्वास मुखविवर साथै नाकबाट बाहिरिन्दा उच्चरित हुने ध्वनि नासिक्य ध्वनि हो। कुलुङ भाषाका यस्ता ध्वनिहरू [m], [n], र [ŋ] हुन्।

उ) प्रकम्पित

स्थान र करण घरिघरि जोडिन्दै छुट्टिन्दै गर्दा त्यस स्थानमा कम्पन उत्पन्न हुँदै श्वास बाहिरिन्दा उच्चरित हुने ध्वनिहरू प्रकम्पित ध्वनि हुन्। [r] ध्वनि कुलुङ भाषाको प्रकम्पित ध्वनि हो।

ऊ) पार्श्विक अन्तःस्थ

स्थान र करण मुर्धन्यमा टप्प जोडिने त्यसको दायाँबायाँ नजिक रही तिनै छेउबाट श्वास घर्षण नभई बाहिरिन्दा उच्चरित हुने ध्वनि पार्श्विक अन्तःस्थ ध्वनि हो। [1] ध्वनि कुलुड भाषाको पार्श्विक अन्तःस्थ ध्वनि हो।

ए) अन्तःस्थ

स्थान र करण नजिक रहेर पनि श्वास घर्षण नभई बाहिरिन्दा उच्चरित हुने ध्वनिहरू अन्तःस्थ वा मध्य अन्तःस्थ ध्वनि हुन्। [j] ध्वनि कुलुड भाषाको अन्तःस्थ ध्वनि हो।

ग) प्राणत्व

ध्वनिहरूको उच्चारणमा श्वास वा प्राण कतिसम्म लाग्छ वा थोरै कि धेरै लाग्छ भन्ने आधारमा ध्वनिहरूको वर्णन र वर्गीकरण गर्ने आधार प्राणत्व हो। प्राणत्वका आधारमा ध्वनिहरूलाई अल्पप्राण र महाप्राण गरी दुई भेद गरिएका छन्।

अ) अल्पप्राण

कम श्वास प्रयोग भई उच्चरित हुने ध्वनि अल्पप्राण हो। कुलुड भाषाका [p], [t̪], [c], [k], [ʔ], [b], [d̪], [g], [dz], [s], [m], [n], [ŋ], [r], [l] र [j] ध्वनिहरू अल्पप्राण ध्वनि हुन्।

आ) महाप्राण

धेरै श्वास प्रयोग भई उच्चरित हुने ध्वनि महाप्राण ध्वनि हो। [p^h], [t̪^h], [c^h], [k^h], [b^h], [d̪^h], [d^h], [g^h], [dz^h] र [h] ध्वनिहरू कुलुड भाषाका महाप्राण ध्वनि हुन्।

घ) घोषत्व

स्वरयन्त्रमा हुने कम्पन घोषत्व हो। घोषत्वका आधारमा ध्वनिहरूलाई घोष र अघोष गरी दुई भेद गरिएका छन्।

अ) घोष

स्वरयन्त्रमा कम्पन भई उच्चरित हुने ध्वनि घोष ध्वनि हो। कुलुडका [j], [l], [r], [ŋ], [n], [m], [dz^h], [dz], [d^h], [d^h], [b^h], [g], [ḍ], र [b] ध्वनिहरू घोष ध्वनि हुन्।

आ) अघोष

स्वरयन्त्रमा कम्पन भई उच्चरित हुने ध्वनिहरू अघोष ध्वनि हुन्। कुलुड भाषाका [p], [t̪], [c], [k], [ʔ], [p^h], [t̪^h], [c^h], [k^h], [s] र [h] ध्वनिहरू अघोष ध्वनि हुन्।

३.१.१.४. कुलुड व्यञ्जन ध्वनिको वर्णन

कुलुड भाषाका व्यञ्जन ध्वनिहरूलाई उच्चारण स्थान, उच्चारणको प्रयत्न, घोषत्व र प्राणत्वका आधारमा यस प्रकारले प्रस्तुत गर्न सकिन्छ-

द्वयोष्ठ्य	दन्त्य	वत्स्य	पञ्च वत्स्य	तालव्य	हनुमूलीय
स्वरयन्त्रमुखी					

स्पर्शी

अघोष अल्पप्राण	p	t̪	c	k	ʔ
----------------	---	----	---	---	---

- w- द्वयोष्ठ्यहनुमूलीय ,अन्तःस्थ, घोष, अल्पप्राण ।

उक्त कुलुड भाषाका व्यञ्जन ध्वनिहरूलाई श्वासप्रवाह, श्वासप्रवाहको दिशा, उच्चारण स्थान, प्रयात्न, घोषत्व र प्राणत्वका आधारमा यसप्रकार वर्णन गर्न सकिन्छ-

- [p] - फोक्से, बहिर्गमनात्मक, द्वयोष्ठ्य, स्पर्शी, अघोष, अल्पप्राण । उदाहरण - [paɪ] 'प्यूरा',
[nap] 'नाक' आदि ।
- [p^h] - फोक्से, बहिर्गमनात्मक, द्वयोष्ठ्य, स्पर्शी, अघोष, महाप्राण । उदाहरण - [p^huɪ] 'पिठो'
आदि ।
- [b] - फोक्से, बहिर्गमनात्मक, द्वयोष्ठ्य, स्पर्शी, घोष, अल्पप्राण । उदाहरण - [beɪdzam]
'चिम्फिड', [nɔ:b] 'कान' आदि ।
- [b^h] - फोक्से, बहिर्गमनात्मक, द्वयोष्ठ्य, स्पर्शी, घोष, महाप्राण । उदाहरण - [b^ham] 'फापर'
- [k] - फोक्से, बहिर्गमनात्मक, हनुमूलीय, स्पर्शी, अघोष, अल्पप्राण । उदाहरण - [kəu:] 'पानी'
- [k^h] - फोक्से, बहिर्गमनात्मक, हनुमूलीय, स्पर्शी, अघोष, महाप्राण । उदाहरण - [k^həbui] 'मकै'
(भुटेको)
- [g] - फोक्से, बहिर्गमनात्मक, हनुमूलीय, स्पर्शी, घोष, अल्पप्राण । उदाहरण - [gɔɪdɔ:ro pəu:]
'खराने'
- [g^h] - फोक्से, बहिर्गमनात्मक, हनुमूलीय, स्पर्शी, घोष, महाप्राण । उदाहरण - [g^hanam] 'सिस्तु',
- [c] - फोक्से, बहिर्गमनात्मक, तालव्य, स्पर्शी, अघोष, अल्पप्राण । उदाहरण - [cumsɔs]
'मालमता'
- [c^h] - फोक्से, बहिर्गमनात्मक, तालव्य, स्पर्शी, अघोष, महाप्राण । उदाहरण - [c^humri] 'कम्मर'
- [dz] - फोक्से, बहिर्गमनात्मक, वत्स्य, स्पर्शीसंघर्ष, घोष, अल्पप्राण । उदाहरण - [dzatc^hup]
'भाँडा'
- [dz^h] - फोक्से, बहिर्गमनात्मक, वत्स्य, स्पर्शीसंघर्ष, घोष, महाप्राण । उदाहरण - [dz^həu:wa]

'मजुर'

- [t̪] - फोक्से, बहिर्गमनात्मक, दन्त्य, स्पर्शी, अघोष, अल्पप्राण । उदाहरण - ठाडो [kʰɔkt̪ɔŋ]
'रत्नैला', [ba:t̪] 'बन्चरो' आदि ।
- [t̪ʰ] - फोक्से, बहिर्गमनात्मक, दन्त्य, स्पर्शी, अघोष, महासप्राण । उदाहरण - [bet̪ʰo] 'खुकुरी',
- [d̪] - फोक्से, बहिर्गमनात्मक, दन्त्य, स्पर्शी, घोष, अल्पप्राण । उदाहरण - [wad̪ikumsoŋ]
'सल्ली-बिसल्ली'
- [d̪ʰ] - फोक्से, बहिर्गमनात्मक, दन्त्य, स्पर्शी, घोष, महाप्राण । उदाहरण - [d̪ʰemsipal] 'लेखाली
प्युरा'
- [m] - फोक्से, बहिर्गमनात्मक, द्वयोष्ठ्य, नासिक्य, घोष, अल्पप्राण । उदाहरण - [wad̪ikumsoŋ]
'सल्ली - बिसल्ली' [mer] 'पुच्छार' आदि ।
- [n] - फोक्से, बहिर्गमनात्मक, वत्स्य, नासिक्य, घोष, अल्पप्राण । उदाहरण - [kancilem] 'चिप्ले
झार'
- [ŋ] - फोक्से, बहिर्गमनात्मक, हनुमूलीय, नासिक्य, घोष, अल्पप्राण । उदाहरण - [sapsoŋ]
'बन्सो', [ricʰipʰaŋ] 'पातुलो' आदि ।
- [d̪ʰ] - फोक्से, बहिर्गमनात्मक, वत्स्य, स्पर्शी, घोष, महाप्राण । उदाहरण - [d̪ʰeppa] 'ठूलो'
- [ʔ] - फोक्से, बहिर्गमनात्मक, स्वरयन्त्र मुखी, स्पर्शी, घोष, अल्पप्राण । उदाहरण - कुखुराको
[wassaʔ] 'मासु'
- [r] - फोक्से, बहिर्गमनात्मक, वत्स्य, प्रकम्पित, घोष, अल्पप्राण । उदाहरण - [dzingirpəu:]
'किबु'
- [s] - फोक्से, बहिर्गमनात्मक, वत्स्य, संघर्षी, अघोष, अल्पप्राण । उदाहरण- [uɖase] 'कालो
इलामे', [sis] 'दाना' आदि ।
- [w] - फोक्से, बहिर्गमनात्मक, द्वयोष्ठ्य-हनुमूलीय, अन्तःस्थ, घोष, अल्पप्राण । उदाहरण -

[kiluwasɔŋ] 'अबिजालो'

- [l]- फोक्से, बहिर्गमनात्मक, वत्स्य ,पार्श्विक अन्तस्थ, घोष, अल्पप्राण। उदाहरण -
[bɔrɐlpəu:] 'बनमारा'
- [j]- फोक्से, बहिर्गमनात्मक, तालव्य, अन्तस्थ, घोष, अल्पप्राण। उदाहरण - [jassaʔ] 'थारको
मासु'
- [h]- फोक्से, बहिर्गमनात्मक, स्वरयन्त्र मुखी,संघर्षी, अघोष, महाप्राण। उदाहरण - [hapi]
'कहाँ'

कुलुडका फोक्से ध्वनिहरूलाई निम्न अ.ध्व.व तालिकामा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ:-

स्थान		द्वयोष्ठ्य		दन्त्य		वत्स्य		तालव्य	हनुमूलीय	स्वरयन्त्रमुखी		
प्रयत्न		अघोष	घोष	अघोष	घोष	अघोष	घोष	अघोष घोष	अघोष	घोष	अघोष	घोष
स्पर्शी	अल्पप्राण महाप्राण	p p ^h	b b ^h	t̪ t̪ ^h	ɖ ɖ ^h		d ^h	c c ^h	k k ^h	g g ^h		ʔ
स्पर्शी संघर्षी	अल्पप्राण महाप्राण						d z d z ^h					
संघर्षी	अल्पप्राण महाप्राण						s					h
नासिक्य	अल्पप्राण महाप्राण		m				n			ŋ		
प्रकम्पित	अल्पप्राण महाप्राण						r					
पार्थिक अन्तःस्थ	अल्पप्राण महाप्राण						l					
अन्तःस्थ	अल्पप्राण महाप्राण								j			

तालिका ३.१: कुलुड व्यञ्जन वर्ण

- [w] यस ध्वनिलाई तालिकामा देखाउन सकिँदैन ।

३.१.२ कुलुडको खण्डेतर ध्वनि

एकलै उच्चरित हुन नसक्ने र खण्डीय ध्वनिका साथमा मात्र आउन सक्ने ध्वनि खण्डेतर ध्वनि हुन् । यसअन्तर्गत मात्रा, अनुनासिकता, श्वसन्, महाप्राणत्व, सुर, अनुतान आदि पर्दछन् । यीमध्ये कुलुडमा मात्रा, महाप्राणत्व र अनुतान खण्डेतर ध्वनि मात्र छन् ।

क) मात्रा

मात्रा ध्वनिको उच्चारणमा लाग्ने समय हो। कुनै ध्वनिको उच्चारणमा कति समय लाग्छ भन्ने आधारमा उक्त ध्वनि ह्रस्व (short) वा दीर्घ (length) के हो छुट्याइन्छ। ह्रस्व ध्वनिको उच्चारणमा थोरै समय लाग्छ भने दीर्घ ध्वनिको उच्चारणमा बढी समय लाग्छ। मात्राको चिन्हका लागि (:) प्रयोग गरिन्छ।

कुलुङमा मात्राको प्रयोग निम्न रूप एक र द्वस्वरहरूमा पाइन्छन्-

कुलुङ एकस्वरमा मात्रा:

(४)	[e] - [ke:]	'हामी';	[k ^h e:p]	'कुकूर'
	[ɔ] - [mac ^h uno:]	'होइन';	[k ^h ɔ:lon]	'सबै'
	[a] - [ha:jam]	'धेरै';	[ra:]	'धान'
	[i] - [ci:c ^h a]	'थोरै';	[si:jonma]	'बोक्रा'
	[ə] - [sə:t̚e:]	'छोटो';	[k ^h ə:t̚e]	'टोकनु'
	[u] - [ru:m]	'नून';	[k ^h u:]	'कोइली'

उदाहरण (४) अनुसार कुलुङ भाषाको छवटै एकस्वरमा मात्रा पाइन्छ।

कुलुङ द्वस्वरमा मात्रा:

(५)	[əu] - [pəpəu:]	'गोपे';	[məu:wa]	'कल्चुडा'
	[əi] - [had̚əi:]	'कहिले';	[ut̚ə:kəi:]	'केही'
	[ue] - [lue:]	'सिरू'		
	[ai] - [bhai:p]	'लामो'		

(५) को उदाहरणमा कुलुङको द्वस्वरहरूमा पनि मात्रा पाइन्छ।

ख) श्वासन

घोष ध्वनिमा अतिरिक्त श्वास प्रयोग हुने स्थिति श्वास हो। यस आधारमा ध्वनिहरू श्वासित र अश्वासित गरी दुई प्रकारका हुन्छन्। घोष महाप्राण व्यञ्जनहरू नै श्वासित ध्वनि हुन्। कुलुडका [b^h] - [b^ham]

'फापर', [d^h] - [d^hemsipal] 'लेखाली प्युरा', [dz^h] - [dz^həu:wa] 'मजुर', [d^h] - [d^heppa] 'ठूलो' र [g^h] - [g^hanam] 'सिस्नु' घोष महाप्राण व्यञ्जन ध्वनिहरू श्वासित ध्वनि हुन्।

ग) महाप्राण

ध्वनिको उच्चारणमा अधिक मात्रामा श्वास प्रयोग हुने अवस्था महाप्राण हो। घोष महाप्राण ध्वनिहरू श्वासित हुन् भने अघोष महाप्राण ध्वनिहरू महाप्राण ध्वनि हुन्। कुलुडका [p^h] - [richip^han] 'पातुलो', [t^h] - [bet^ho] 'खुकुरी', [c^h] - [dumc^huke] 'उफ्रिनु' र [k^h] - [k^hɔŋ] 'बटुका' अघोष महाप्राण व्यञ्जन ध्वनिहरू महाप्राण ध्वनि हुन्।

घ) अनुतान

वाक्यका तहमा देखा पर्ने सुर सङ्गति अनुतान हो। यो खण्डेतर तानकै ध्वनिभन्दा ठूलो एकाइ हो। कुलुड भाषामा सामान्यार्थक र प्रश्नार्थक वाक्यबीच भिन्नता अनुतानको भिन्नताले गर्दा पाइन्छ। उदाहरणका लागि निम्न वाक्यलाई हेर्न सकिन्छ:

(६) mohʌn-a dza cə

मोहन -ERG rice PRS

'मोहनले भात खायो।'

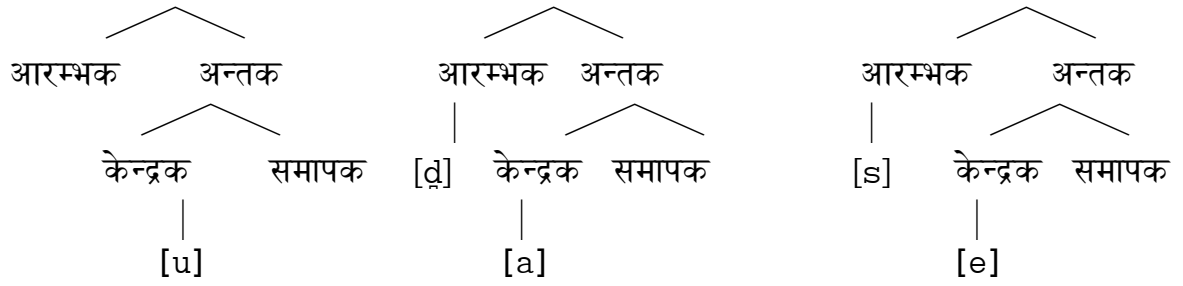
mohʌn-a dza cə

मोहन -ERG rice PRS

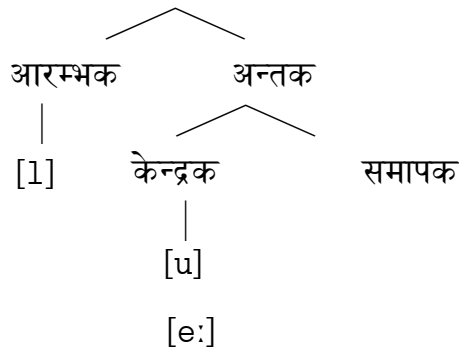
'मोहनले भात खायो?'

यसमा सामान्यार्थक वाक्यमा अवरोही अनुतान (falling intonation) र प्रश्नार्थक वाक्यमा

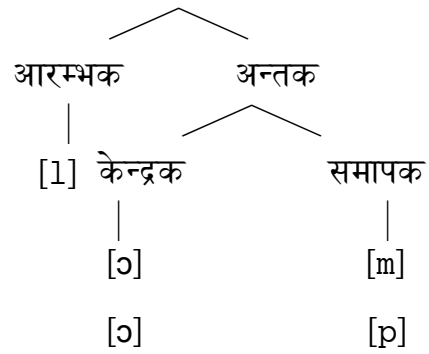
(२) कालो इलामे [u.ɖa.se];

(३) सिरू [lue:];

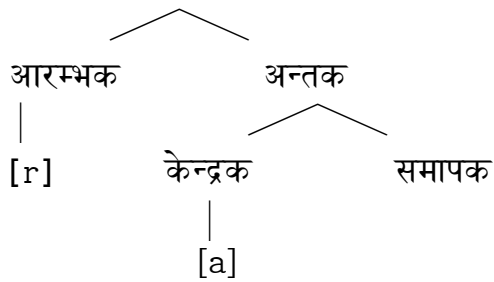

दूध [ɔm.lɔp]

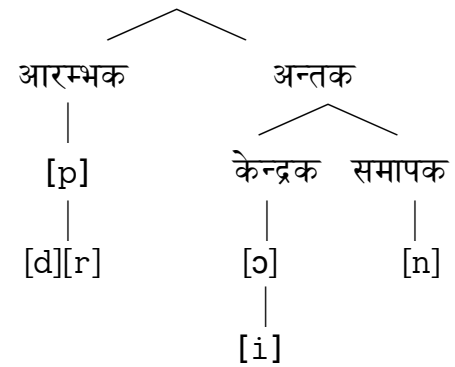

उक्त अक्षरको केन्द्रकमा दुई स्वरमा मात्रा आएको छ।

(४) धान [ra:];

भलायो [pɔn.ɖri]

उक्त चित्रमा केन्द्रकमा एक स्वरमा मात्रा आएको छ।

प्रस्तुत वृक्षरेखा १-४ का आधारमा कुलुडका अक्षरहरू निम्नप्रकारका रहेका छन्।

१.V [u.ɖa.se]

२.VC [ɔm.lɔp]

३. CV	[ki.lu.wa.sɔŋ]
४. CCV	[pɔn.dri]
५. CVC	[ki.lu.wa.sɔŋ]
६. CVC	[ba:t]

उपर्युक्त अक्षरअनुसार कुलुड अक्षर संरचनालाई यस सूत्रमा देखाउन सकिन्छ-

५) C^nVC^n अथवा $C^2_0VC^1_0$

यस सूत्रमा n (सङ्ख्या), 0 (शून्य), V (vowel) स्वर हो र C (consonant) व्यञ्जन हो। अक्षरको आरम्भक व्यञ्जन शून्य हुन पनि सक्छ, अधिकतम दुईसम्म आउन सक्छ र समापकमा शून्य वा अधिकतम एक रहन सक्छ। कुलुडमा एक र दुई स्वरमा नै मात्रा पाइन्छन्।

३.२.२. अक्षरीकरण

अक्षर विभाजन प्रक्रियालाई अक्षरीकरण भनिन्छ। यसले कुनै शब्दमा रहेका एकभन्दा बढी अक्षरहरूलाई छुट्टाउने कार्य गर्दछ। अक्षरहरूलाई विभाजन गर्ने चिन्ह (.) हो।^{११} एकभन्दा बढी अक्षर छ भने मात्रा अक्षरीकरण गरिन्छ। एक अक्षर शब्दलाई विभाजन गर्न आवश्यक हुँदैन जस्तै - कुलुडमा [lis] 'कोदो'; [ra:] 'धान'; [ru:m] 'नून' आदि आफुमा एउटा शब्द साथै एक अक्षर पनि हो।

अक्षर संरचनामा आरम्भक र अन्तक स्थानमा कतिसम्म व्यञ्जन रहन सक्छ, त्यो भाषा विशेषमा भर पर्दछ। यसरी नै कुलुड अक्षर संरचनामा $C^2_0VC^1_0$ भएकाले दुई अक्षर सँगै रहँदा $C^2_0VC^1_0 + C^2_0VC^1_0$ वा [pɔn.dri] दुई स्वर वा अक्षरका बिचमा तिनवटासम्म व्यञ्जन रहन सक्ने देखिन्छ। यसरी दुई अक्षरको बिच तिन व्यञ्जन रहँदा पहिलो व्यञ्जन अघिल्लो अक्षरमा र रहेको दुई अक्षर पछिल्लो अक्षरमा पर्छन्। कुलुडमा दुई स्वरबीच तिन भन्दा कम व्यञ्जन रहेको खण्डमा निम्न प्रकारले अक्षर विभाजन गर्न सकिन्छ-

क. कुलुड शब्दमा दुई स्वरबीच दुई व्यञ्जन छन् भने पहिलो व्यञ्जन अघिल्लो अक्षरमा र दोस्रो व्यञ्जन पछिल्लो अक्षरमा अथवा VC.CV हुन्छ। यसका उदाहरण-

(७) [mɔp. tʰep] 'थाङ्ने चिल'
 | | | | |
 C V C. C V C

[bok. saʔ] 'सुगुरको मासु'
 | | | | |
 C V C. C V C

[ɔm. lɔp] 'दूध'
 | | | | |
 V C. C V C

ख. यसबाहेक दुई स्वरबीच एक मात्र व्यञ्जन छ भने त्यो व्यञ्जन पछिल्लो अक्षरमा अथवा V.CV जान्छ। यसका केही उदाहरण-

(८) [kʰi.lam] 'घिऊ'
 | | | | |
 C V. C V C

[bo. so. pəu] 'कैजल'
 | | | | |
 C V. C V

ग. यदि पहिलो स्वरअघि व्यञ्जन छ भने बिचको व्यञ्जन पछिल्लो अक्षरमा V.CV जान्छ। यसको उदाहरण-

(९) [so. ma] 'खोर्सानी'
 | | | | |
 C V. C V

[ge. lɔ. bɔŋ] 'कोइला'

||| |
C V. CV. CVC

घ. दुवै स्वरको अघिपछि केही छैन भने व्यञ्जन पछिल्लो अक्षरमा V.CV रहन्छ। उदाहरणका लागि निम्न शब्दमा हेर्न सकिन्छ-

(१०) [i. k^hi] 'यहाँ'

| |
V. CV

[u. ci] 'के'

| |
V. CV

ड. कुलुङमा सबै दुई स्वर भिन्नभिन्नै स्वर नभएर एउटै द्विस्वर हुन्। यस्तो अवस्थामा दुई स्वरलाई एउटै अक्षरमा राखे अर्थात् vv राखिन्छ। यहाँ () चिन्ह दुई स्वरलाई जोडेर देखाइएको हो। यसको लागि निम्न उदाहरण हेर्न सकिन्छ-

(११) [t̚upəu:] -

[t̚u.pəu:]

[lue:] -

[l u_e:]

[k^həbui:] -

[k^hə.b u_i:]

[səmpeɪ:ri:] -

[səm.pe_i:ri]

[hadəi:] -

[ha.d ə_i:]

[k^hai:] -

[k^h a_i]

३.३ कुलुङ भाषाको ध्वनि, वर्ण र संवर्ण

भाषाका सम्पूर्ण ध्वनिहरू (व्यतिरेकी वा अव्यतिरेकी) वा भाषाका सबैभन्दा साना भौतिक एकाइ ध्वनि हुन् भने भाषाका लघुतम व्यतिरेकी एकाइ वर्ण र भाषाका जुनसुकै लघुतम एकाइ

ध्वनिका बिचमा रहेर संवर्णलाई चिनाउन सकिन्छ।^८

वर्ण विश्लेषण गर्नका लागि परिवेश (environment), वितरण (distribution) र व्यतिरेकी वितरण (contrastive distribution) लाई जान्न आवश्यक हुन्छ। कुनै ध्वनिका अगाडि र पछाडि कुनकुन वा कस्तोकस्ता ध्वनिको उपस्थिति छ वा भाषिक तहगत सीमा वा सिमाना छन् तिनलाई नै ध्वनिको परिवेश भनिन्छ। वर्णको विश्लेषणमा परिवेशको अत्यन्त ठूलो महत्त्व हुन्छ। यसका केही उदाहरण यस्ता छन्-

(१२) [mikpəu:] 'मालिङ्गो'

[pəpəu:] 'गोपे'

यसको उदाहरण-१-मा [m] ध्वनिको परिवेश पद सिमाना र [i] स्वर ध्वनिको बिचमा हुन्छ अर्थात् [#_i] हुन्छ। उदाहरण-२-मा [p] ध्वनिको परिवेश यसरी देखाउन सकिन्छ- [##-ə-ə], यहाँ प्रयुक्त (##) चिन्ह शब्दसीमा र योजक चिन्ह (-)ले उक्त ध्वनिको स्थान बुझाउँदछ। यस चिन्हको प्रयोगबाट [m]को स्थान सुरु वा पदादिमा छ र [p] पदादि र पदमध्य छन्।

यसरी नै वितरणले पदका विभिन्न स्थानमा ध्वनिहरूको उपस्थितिलाई बुझाउँदछ। पदका विभिन्न स्थान भनेको सुरु वा पदादि, पदको मध्य वा पदमध्य र पदको अन्त्य वा पदान्त हुन्। माथिको उदाहरण-२ लाई हेर्दा [p] पदादि र पदमध्यमा, [u:] पदमध्य र अन्य रहेको [ə] पदमध्यमा नै छन्।

एउटा स्थान र उही परिवेशमा आउने र अर्थमा भिन्नता ल्याउने दुई ध्वनिहरूलाई व्यतिरेकी वितरण रहेका ध्वनि भनिन्छ। कुलुङको उदाहरण-

(१३) [bɛl] 'पात' [b^hɛl] 'टुनी'

[kɔŋ] 'म' [k^hɔŋ] 'बटुका'

यहाँ [b] र [b^h] अनि [k] र [k^h] ध्वनिहरू व्यतिरेकी वितरणमा रहेका छन्। त्यसैले कुलुङको १ र २ का ध्वनिहरूको परिवेश [##-e] र [##-o] हुन्। व्यतिरेकी वितरणमा आउने ध्वनिहरू

८. यादव, योगेन्द्रशसाद र भीमनारायण रेग्मी. भाषाविज्ञान, कीर्तिपुर: न्यु हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज पृ १००।

भिन्नभिन्नै वर्णहरू हुन्। यसर्थ [b] र [b^h] अनि [k] र [k^h] ध्वनिहरू छुट्टाछुट्टै वर्ण हुन्। यसलाई हेर्दा लघुतम युग्म (minimal pair) को प्रयोग हुन्छ। लघुतम युग्मका दुई ध्वनिहरू एक मात्र ध्वनिको भिन्नताले गर्दा भिन्नभिन्न अर्थयुक्त बन्न पुग्दछ। यस उदाहरण १ र २ मा पनि एक भिन्नता वा प्राणत्वले गर्दा अर्थमा भिन्नता पाइन्छ। यसर्थ कुलुडका /b/,/b^h/,/k/ र /k^h/ ध्वनिहरू व्यतिरेकी वा भिन्नभिन्नै वर्णहरू हुन्।

कुलुड भाषाको वर्णहरूको लघुतम युग्म

अ) स्वर वर्णका लघुतम युग्म

/i/ र /u/

(१४)	/luŋ/	[luŋ]	'ढुङ्गा'
	/liŋ/	[liŋ]	'धुप्पी'

उदाहरण (१४) को [luŋ] र [liŋ] मा [i]/ र [u] एउटा स्थान र उही परिवेशमा आएर पनि अर्थमा फरक पाइएको छ। तसर्थ कुलुड भाषाका यी ध्वनिहरू दुई भिन्न /i/ र /u/ वर्ण हुन्। यसका अन्य उदाहरणहरू निम्नप्रकारका छन्-

(१५)	/hu/	[hu]	'हात'
	/hi/	[hi]	'खुन'

(१६)	/lum/	[lum]	'सुट्ट'
	/lim/	[lim]	'गुवा'

(१७)	/lu/	[lu]	'पाहा'
	/li/	[li]	'पानी जुगा'

/i/र /e/

(१८) /lim/ [lim] 'गुबा'

/lem/ [lem] 'जिब्रो'

उदाहरण (१८) मा /i/र /e/ ध्वनि छुट्टछुट्टै वर्ण हुन् भन्ने स्पष्ट भएको छ।

/i/र /o/

(१९) /lim/ [lim] 'गुबा'

/lom/ [lom] 'भन्नु'

(२९) /siŋ/ [siŋ] 'दाउरा'

/soŋ/ [soŋ] 'झार'

उदाहरण (१९) र (२०) बाट /i/र /o/ ध्वनि छुट्टछुट्टै वर्ण हुन् भन्ने देखाइएको छ।

/i/र /a/

(२१) /lim/ [lim] 'गुबा'

/lam/ [lam] 'बाटो'

/mi/ [mi] 'आगो'

/ma/ [ma] 'आमा'

उदाहरण (२१) बाट /i/र /a/ ध्वनिलाई व्यतिरेकी वर्णको रूपमा देखाइएको छ।

/u/र /e/

(२२)	/lum/	[lum]	'मुट्ट'
	/lem/	[lem]	'जिब्रो'

उदाहरण (२२) मा /u/ र /e/ ध्वनिलाई व्यतिरेकी वर्णको रूपमा देखाइएको छ।

/u/ र /ɔ/

(२३)	/mun̩kə/	[mun̩kə]	'त्यो'
	/mɔ̃n̩kə/	[mɔ̃n̩kə]	'जुरेली'

(२४)	/luŋ/	[luŋ]	'ढुङ्गा'
	/lɔŋ/	[lɔŋ]	'खुट्टा'

(२५)	/lum/	[lum]	'मुट्ट'
	/lom/	[lom]	'भन्नु'

उदाहरण (२३), (२४) र (२५) मा /u/ र /ɔ/ ध्वनिहरू छुट्टछुट्टै व्यतिरेकी वर्ण हुन् भन्ने देखाएको छ।

/u/ र /a/

(२६)	/lum/	[lum]	'मुट्ट'
	/lam/	[lam]	'बाटो'

उदाहरण (२६) को अनुसार कुलुङ भाषाका /u/ र /a/ ध्वनिहरू छुट्टछुट्टै व्यतिरेकी वर्णहरू हुन्।

/u/ र /ə/

(२७)	/pu/	[pu]	'साँप'
	/pə/	[pə]	'भन्यो'

उदाहरण (२७) को अनुसार कुलुङ भाषाका /u/ र /ə/ ध्वनिहरू छुट्टछुट्टै व्यतिरेकी वर्णहरू हुन्।

/e/ र /ɔ/

(२८)	/lem/	[lem]	'जिब्रो'
	/lɔm/	[lɔm]	'भन्नु'

उदाहरण (२८) को अनुसार /e/ र /ɔ/ ध्वनिहरू छुट्टछुट्टै वर्णहरू हुन्।

/e/ र /a/

(२९)	/lem/	[lem]	'जिब्रो'
	/lam/	[lam]	'बाटो'

(३०)	/ese/	[ese]	'आज'
	/ase/	[ase]	'को?'

उदाहरण (२९) र (३०) को अनुसार /e/ र /a/ ध्वनिहरू छुट्टछुट्टै वर्णहरू हुन्।

/e/ र /ə/

(३१)	/ges-ɔ:/	[ges-ɔ:]	'म हाँस्छु'
	/gəs-ɔ:/	[gəs-ɔ:]	'म भत्काउछु'

माथिको उदाहरण (३१) मा /e/ र /ə/ ध्वनिहरू छुट्टछुट्टै वर्णका रूपमा देखाएको छ।

/ɔ/र /a/

(३२)	/kɔŋ/	[kɔŋ]	'म'
	/kaŋ/	[kaŋ]	'दाँत'

/ɔ/र /ə/

(३३)	/ŋɔ/	[ŋɔ]	'मुख'
	/ŋə/	[ŋə]	'अनुहार'

/a/र /ə/

(३४)	/ŋa/	[ŋa]	'माछा'
	/ŋə/	[ŋə]	'अनुहार'

उदाहरण (३२), (३३) र (३४) मा क्रमैले /ɔ/र /a/, /ɔ/र /ə/ र /a/र /ə/ ध्वनिहरूलाई छुट्टाछुट्टै वर्णका रूपमा देखाएका छन्।

कुलुङ भाषाको स्वर वर्णमा मात्राले गर्दा अर्थमा फरक पाइन्छ। तल प्रस्तुत गरिएका लघुतम युग्ममा व्यतिरेकी स्वर मात्रा देखाइएको छ।

आ) कुलुङ स्वरको मात्राका लघुतम युग्म

/i/ र /i:/

(३५)	/i-bum/	[i-bum]	'हाम्रो साथी'
	/i:bum/	[i:bum]	'एक'

/e/र /e:/

(३६) /c ^h e/	[c ^h e]	'मोरूची'
/c ^h e:/	[c ^h e:]	'चिमोटनु'

/ə/ र /ə:/

(३७) /bə/	[bə]	'उसले बुन्यो'
/bə:/	[bə:]	'डोको'

/u/ र /u:/

(३८) /t̪u/	[t̪u]	'बस'
/t̪u:/	[t̪u:]	'हुनु'

/ɔ/ र /ɔ:/

(३९) /bɔ/	[bɔ]	'भूँडे'
/bɔ:/	[bɔ:]	'सुँगुरा'

/a/ र /a:/

(४०) /wa/	[wa]	'झरी'
/wa:/	[wa:]	'कुखुरा'

उदाहरण (३६), (३७), (३८), (३९) र (४०) को /i/ र /i:/, /e/ र /e:/, /ə/ र /ə:/, /u/ र /u:/, /ɔ/ र /ɔ:/ र /a/ र /a:/ मा मात्राले गर्दा कुलुड भाषामा

यी ध्वनिहरू छुट्टाछुट्टै वर्ण हुन् भन्ने स्पष्ट भएका छन्।

ग) व्यञ्जन वर्णको लघुतन युग्म

/k/, /k^h/ र /g/

(४१)	/kɔŋ/	[kɔŋ]	'म'
	/k ^h ɔŋ/	[k ^h ɔŋ]	'बटुका'
	/gɔŋ/	[gɔŋ]	'जातिको हाँगा छुटेको वा पाछा'

/p/ र /p^h/

(४२)	/pa/	[pa]	'बाबा'
	/p ^h a/	[p ^h a]	'पैसा'
(४३)	/puŋ/	[puŋ]	'सिङ'
	/buŋ/	[buŋ]	'फुल'

/c/ र /c^h/

(४४)	/cam/	[cam]	'खानु'
	/c ^h am/	[c ^h am]	'लेखु'

/m/, /n/ र /ŋ/

(४५)	/ma/	[ma]	'आमा'
------	------	------	-------

/na/	[na]	'दिदी'
/ɲa/	[ɲa]	'माछा'

/l/ र /r/

(४६) /lɔŋ/	[lɔŋ]	'खुट्टा'
/rɔŋ/	[rɔŋ]	'पैसा'

/r/ र /w/

(४७) /ra:/	[ra:]	'धान'
/wa:/	[wa:]	'कुखुरा'

/w/ र /ʔ/

(४८) /wa/	[wa]	'झरी पानी'
/-ʔa/	[-ʔa]	'ऊर्जावत् कारक सूचक'

माथिका उदाहरण (४१), (४२), (४३), (४४), (४५), (४६), (४७) र (४८) मा /k/, /k^h/ र /g/; /p/ र /p^h/; /c/ र /c^h/; /m/, /n/ र /ŋ/; /l/ र /r/; /r/ र /w/; र /w/ र /ʔ/ कुलुड व्यञ्जन ध्वनिहरूलाई भिन्नभिन्नै व्यतिरेकी वर्णका रूपमा देखाइएका छन्।

कुलुड भाषा (सिक्किम, आसाम लिङ्गजेमा बोलिने) - मा घोष ध्वनिहरूमा प्रायः संवर्ण पाइएका छन्।

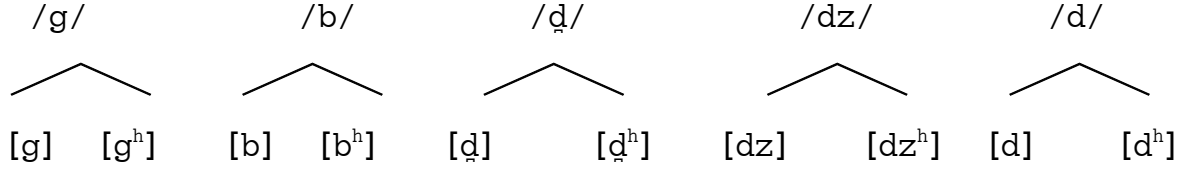
(४९) /ganəm/	[g ^h anəm]	'सिस्तु'
/bam/	[b ^h am]	'फापर'
/d̥emsipal/	[d̥ ^h emsipal]	'लेखाली प्यूरा (चरा)'
/dzəu:wa/	[dz ^h əu:wa]	'मजुर'

/deppa/

[d^heppa]

'ठुलो'

उदाहरण (४९) का संवर्णहरूलाई निम्न रेखाचित्रमा देखाइएका छन्।

रेखाचित्र ३.२. कुलुङ भाषाका संवर्ण

३.४ विभेदक अभिलक्षण (Distinctive features)

संरचनावादी भाषाविज्ञानमा खण्डीय र खण्डेतर ध्वनि वा वर्णलाई विश्लेषणको निम्न एकाइको रूपमा मानिन्छ। यसअनुसार कुलुङमा [p] र [b]-को भिन्नता घोषत्वको मात्र पाइन्छ। यसरी [b] र [b^h] को अन्तर प्राणत्वको मात्र पाइन्छ। [p], [b] र [b^h]- ध्वनिमा स्थान र प्रयत्नको समानता पाइन्छ। यी समानता र भिन्नताका आधारलाई अभिलक्षण (features) भनिन्छ। विभेदक अभिलक्षणको आधारमा भाषिक ध्वनिहरू बिच समानता र भिन्नतालाई खुट्याइन्छ। अभिलक्षणको उपस्थितिलाई प्लस (+) र अनुपस्थितिलाई माइनस (-) चिन्हले देखाइन्छ। यस अध्ययनका निम्ति चम्स्की र ह्याले विभेदक अभिलक्षणलाई आधार बनाइ कुलुङ भाषाका विभेद अभिलक्षणलाई प्रस्तुत गरिइएको छ।

क. मुख्य वर्गीय (Major class) अभिलक्षण

१. मुखर (Sonarant)- निरन्तर घोषत्व

२. स्वरात्मक (Vocalic)- निरन्तर घोषत्वका साथै वायुमार्ग उच्च स्वरका अवस्थाभन्दा साँघुरो नहुने।

२. व्यञ्जनात्मक (Consonantal)- वायुमार्गमा मूर्धन्य रेखामा अवरोध उत्पन्न हुने।

ख. विवर अभिलक्षण (Cavity features)

४. उत्थित (Coronal) - जिह्वाफलक तटस्थ अवस्थाभन्दा माथि उठेर उच्चरित हुने ।
५. अग्र (Anterior) - वत्स्यतालव्य क्षेत्रभन्दा अघि अवरोध भई उच्चरित हुने ।
६. उच्च (High) - जिब्रो तटस्थ अवस्थाभन्दा माथि हुने ।
७. निम्न (Low) - जिब्रो तटस्थ अवस्थाभन्दा तल हुने ।
८. पश्च (Back) - जिब्रो तटस्थ अवस्थाभन्दा सङ्कुचित हुने ।
९. गोलित (Round) - ओठको परिधि साँघुरिने ।
१०. वितरित (Distrubuted) - वायुमार्गको संकुचन वायुप्रवाहका दिशामा लम्बिने ।
११. आवृत (Covered) - (स्वरको उच्चारणमा) घोक्राको भित्तो साँघुरिने र दृढ हुने तथा स्वरयन्त्रमुख माथि उठ्ने ।
१२. साँघुरो स्वरयन्त्रमुख (Glottal) - स्वरयन्त्रीहरूबीच साँघुरो वायुमार्ग हुने ।
१३. नासिक्य (Nasal) - कोमल तालु सर्ने ।
१४. पार्श्विक (Lateral) - जिब्राको मध्य भागका दुई छेउ तलतिर फर्कने ।

ग. प्रयत्न अभिलक्षण (Manner of articulation features)

१५. प्रवाही (Continuant) - श्वासप्रवाह वायुमार्गमा अवरुद्ध नहुने ।
१६. तत्कालिक (Instantaneous release) - अवरुद्ध वायुमार्ग इवाट्ट खुल्ने ।
१७. हनुमूलीय श्वासप्रवाह (Velar suction) - बन्द हनुमूल पछाडि सर्दा मुखभित्रतिर श्वासप्रवाह हुने ।
१८. अन्तःस्फोट (Implosion) - बन्द स्वरयन्त्रमुख तलतिर सर्दा मुखभित्रतिर श्वासप्रवाह हुने ।

१९. हनुमूलीय चाप (Velar pressure) - बन्द हनुमूल अधिलितर सरी मुख बाहिरतिर श्वासप्रवाह हुने।

२०. बहिःस्फोट (ejection) - बन्द स्वरयन्त्रमुख माथितिर सरी मुखबाहिरतिर श्वासप्रवाह हुने।

२१. दृढ (tense) - मांसशपेशी दृढ वा कडा हुने।

घ. स्रोत अभिलक्षण (Source features)

२२. उच्च उपस्वरयन्त्रमुखी चाप (Heightened subglottal pressure) - उपस्वरयन्त्रमुखी मांसपेशीय दृढताले उच्च चाप पैदा गर्ने।

२३. घोष (Voiced) - स्वरयन्त्रीमा कम्पन हुने।

२४. कर्कश (Strident) - सतह, श्वासप्रवाहको दर र उच्चारण बिन्दुमा श्वासप्रवाहको कोणका कारण उत्पन्न हल्ला (संघर्षी र स्पर्शसंघर्षी ध्वनिमा)।

ड. छान्दिक अभिलक्षण (Prosodic features)

२५. बलाघात (stress)

२६. सुर (Pitch)

२७. मात्रा (Length)

तालिका ३.२: कुलुङ वर्णको विभेदक अभिलक्षण

	i	e	a	ə	ɔ	u	k	k ^h	g	g ^h	c	c ^h	t	t ^h	ɖ	ɖ ^h	p	p ^h	b	b ^h	dz	dz ^h	d	m	n	ŋ	j	r	l	w	s	h	ʔ				
मुखर	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+			
स्वरात्मक	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
व्यञ्जनात्मक	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	-	+	-	-		
उत्थित						-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	+	+	+	+	-	+	-		+	+		+					
अग्र						-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-		+	+		+				
उच्च	+	-	-	-	-	+																						+				-		-	-		
निम्न	-	-	+	-	-																							-				+		+	+		
पश्च	-	-	+	-	+	+																						-				+		+	+		
गोलित	-	-	-	-	+	+																						-				-		-	-		
वितरित						+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	-	+		-	-		+				
अनुनासिक						-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-		
पार्श्विक																													-	+							
प्रवाही						-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+		+		
तात्कालिक मोचक						+	+	+	+	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	+										
घोष	+	+	+	+	+	-	-	+	+	-	-	-	-	+	+	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+
महाप्राण						-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	+													

चौथो अध्याय: कुलुड भाषाको रूपतात्त्विक अध्ययन

४.१ कुलुड भाषाको रूपतात्त्विक विश्लेषण

४.१.१ पुरुष

भाषिक प्रयोगका सहभागिता विभिन्न स्थिति व्यक्त गर्ने व्याकरणिक कोटि पुरुष हो। वक्ता (बोल्ने व्यक्ति) वा प्रथम पुरुष, श्रोता सुन्ने (व्यक्ति) वा द्वितीय पुरुष र जसका विषयमा कुरा गरिन्छ वा तृतीय पुरुष गरी पुरुष तिन प्रकारका हुन्छन्। कुलुड भाषामा तिन प्रकारका पुरुष छन्- प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुष।

प्रथम पुरुष

प्रथम पुरुषमा रूपात्मक भेद पाइँदैन।

(५०) koŋ sɔŋo k^haɽ-ɔ:

1P.SG jungle go-NPST.1P.SG

'म जङ्गल जान्छु।'

kas sɔŋo k^haɽ-ci

1P.DU jungle go-DU

'हामी (दुई) जङ्गल जान्छौं।'

kei sɔŋo k^haɽ-e

1P.PL jungle go-NPST

'हामी (दुईभन्दा बेसी) जङ्गल जान्छौं।'

द्वितीय पुरुष

कुलुड भाषामा द्वितीय पुरुषमा एकवचन, दुईवचन र बहुवचन गरी तिन भिन्न प्रकारका वचन

छन्।

(५१) an-∅ sɔŋɔ k^hat̚-e
2P-SG jungle go-NPST
'तिमी जङ्गल जान्छौ।'

an-ci sɔŋɔ k^hat̚-ci
2P-DU jungle go-DU
'तिमीहरू (तिमी र म वा तिमी र ऊ) जङ्गल जान्छौ।'

an-ni sɔŋɔ k^hat̚-ni
2P-PL jungle go-PL
'तिमीहरू (तिमी र हामी वा तिमी र उनीहरू) जङ्गल जान्छौ।'

तृतीय पुरुष

(५२) k^hə-∅ sɔŋɔ k^hat̚-e
3P-SG jungle go-NPST
'उ जङ्गल जान्छ।'

k^hə-ci/-s sɔŋɔ k^hat̚-ni
3P-PL jungle go-PL
'उनीहरू/तिनीहरू जङ्गल जान्छन्।'

तृतीय पुरुषमा कुलुङ भाषामा [-ci] वा [-s] प्रत्ययले दुई सङ्ख्याभन्दा बेसी अथवा बहुवचन बुझाउँछ।

४.१.२ वचन

नाम (संज्ञा र सर्वनाम) -को सङ्ख्या बुझाउने व्याकरणिक कोटि वचन हो। एक संख्या

बुझाउने वचनलाई एकवचन भनिन्छ। एकभन्दा धेरै सङ्ख्या बुझाउने वचनलाई बहुवचन भनिन्छ। तर कतिपय भाषामा दुईवचन पनि हुन्छ। दुई सङ्ख्या बुझाउनेलाई दुईवचन भनिन्छ। कुलुङ भाषामा एकवचन, दुईवचन र बहुवचन गरी तिन प्रकारका वचन छन्। तर दुईवचन भने प्रथम पुरुष (शाब्दिक) र द्वितीय पुरुष (रूपात्मक)-मा मात्र पाइन्छ। अन्य सबै (तृतीय पुरुष र नाम पद)-मा एकवचन र बहुवचनको भेद पाइन्छ।

कुलुङ भाषामा द्वितीय पुरुष [-ci] प्रत्यय दुईवचन सूचक हो भने अन्य सबै (मानव र मानवेत्तर) नाम पदमा [-ci] बहुवचन सूचक हो। नामको एकवचनमा शून्य (-ø) रूप हुन्छ।

(५३) nicho-ø sogo k^hat̚-e
 brother-SG jungle go-NPST
 'भाई जङ्गल जान्छ।'

nicho-ci sogo k^hat̚-e
 brother-PL jungle go-NPST
 'भाईहरू जङ्गल जान्छन्।'

(५४) siṭa-ø sogo k^hat̚-e
 Sita -SG jungle go-NPST
 'सीता जङ्गल जान्छ।'

siṭa-ci sogo k^hat̚-e
 Sita -PL jungle go-NPST
 'सीताहरू जङ्गल जान्छिन्।'

(५५) pi-ø g^has cə:-e
 cow-SG grass eat-NPST

'गाई घाँस खान्छ।'

pi-ci g^has cə:-e
cow-PL grass eat-NPST

'गाईहरू घाँस खान्छन्।'

(५६) k^hɔŋ-ø t̪u:-e
bowl-SG be-NPST
'बटुका छ।'

k^hɔŋ-ci t̪u:-e
bowl-PL be- NPST
'बटुकाहरू छन्।'

(५७) duk^h-ø t̪u:-e
sad-SG be- NPST
'दुःख छ।'

duk^h-ci t̪u:-e
sad-PL be- NPST
'दुःखहरू छन्।'

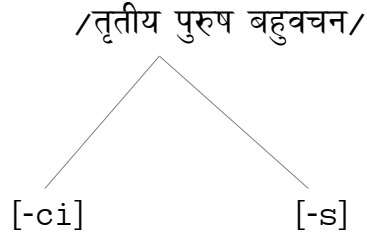
(५८) k^hə-ø sɔŋɡɔ k^haɽ-e
3P-SG jungle go- NPST
'उ जङ्गल जान्छ।'

k^hə-ci/-s sɔgɔ k^hat̚-ni

3P-PL jungle go-PL

'उनीहरू जङ्गल जान्छन्।'

तृतीय पुरुष बहुवचनको [-ci] र [-s] संरूप हुन्।

रेखाचित्र ४.१: तृतीय पुरुष बहुवचनको संरूप

द्वितीय पुरुषमा एकवचनमा [kɔŋ], दुईवचनमा [kas] र बहुवचनमा [kei] हुन्छ।

(५९) kɔŋ

1P.SG

'म'

kas-ø

1P.DU-INCL

'हामी (म र तिमी)'

kas-ka

1P.DU-EXCL

'हामी (म र ऊ)'

ke:-ø

1P.PL-INCL

'हामी (म र तिमीहरू)'

kei-ka

1P.PL-EXCL

'हामी (म र उनीहरू)'

कुलुङ भाषाको प्रथम पुरुषमा वचनको भेद शब्दिक (lexical) आधारमा भएको छ। रूपात्मक आधारमा द्वितीय पुरुषमा मात्र तिन भिन्न प्रकारका वचन पाइन्छन्।

(६०) an-∅ sɔŋɡo kʰat̚-e

2P-SG jungle go-NPST

'तिमी जङ्गल जान्छौ।'

an-ci sɔŋɡo kʰat̚-ci

2P-DU jungle go-DU

'तिमीहरू (दुई) जङ्गल जान्छौ।'

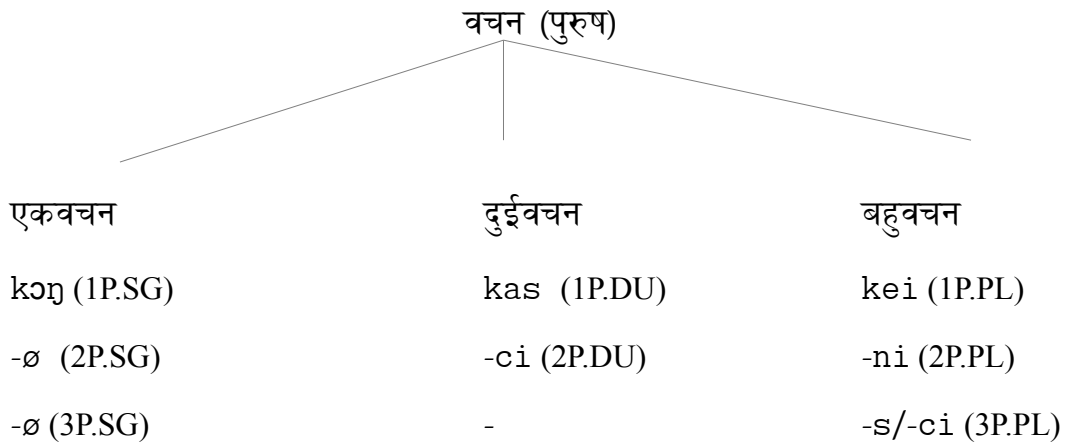
an-ni sɔŋɡo kʰat̚-ni

2P-PL jungle go-PL

'तिमीहरू (तिमी र हामी वा तिमी र उनीहरू) जङ्गल जान्छौ।'

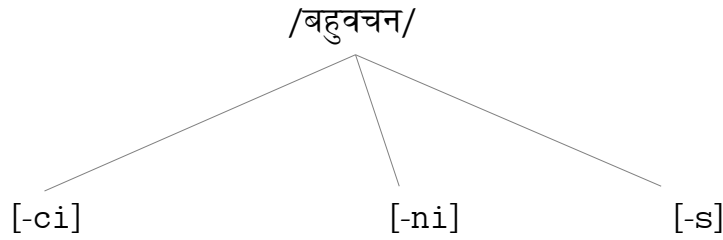
माथिका उदाहरण अनुसार कुलुङ भाषामा द्वितीय पुरुष एकवचनमा शून्य वा [-∅], दुईवचनमा [-ci] प्रत्यय र बहुवचनमा [-ni] प्रत्यय लाग्छ।

कुलुड भाषाको पुरुषलाई वचनमा तलको रेखाचित्रमा पनि हेर्न सकिन्छ।

रेखाचित्र ४.२: वचन

माथिका चित्रमा तृतीय पुरुषमा दुई प्रकारका वचन पाइन्छन् भने प्रथम र द्वितीय पुरुषमा तिन भिन्न प्रकारका वचन पाइन्छन्। तर रूपात्मक आधारमा द्वितीय पुरुषमा मात्र तिन प्रकारका वचन पाइन्छन्। कुलुड भाषामा बहुवचनको संरूप यस प्रकारका छन्।

रेखाचित्र ४.३: बहुवचनको संरूप

/दुईवचन/-[-ci]

४.१.४ लिङ्ग

कुलुड भाषामा लिङ्गको भेद शब्दमा मात्र पाइन्छ। रूपको आधार र पदसङ्गतिमा यसको भेद पाइँदैन। यसलाई प्रस्तुत उदाहरणमा हेर्न सकिन्छ-

(६१)	mimc ^h a	d ^h is-a
	woman	fall-PST
	'केटो	लडयो ।'
	wacc ^h a	d ^h is-a
	man	fall-PST
	'केटी	लडी ।'
(६२)	pi	d ^h is-a
	cow	fall-PST
	'गाई	लडयो ।'
	gululungma	d ^h is-a
	vehicle	fall-PST
	'गाडी	लडयो ।'
	luŋ	d ^h is-a
	stone	fall-PST
	'ढुङ्गा	लडयो ।'

माथिको उदाहरण (६१) मा शब्दको आधारमा लिङ्ग भेद रहेको पाइन्छ। तर क्रियापद वा रूपको आधारमा यसको भेद देखिँदैन। उदाहरण (६१) मानव, (६२) मानवेत्तर र निर्जीव वस्तुको क्रियापदमा एकै रूप वा [-a] प्रत्ययसँगै आएको छ। यसै कारण कुलुङ भाषामा लिङ्ग भेद पाइँदैन भन्ने कुरा स्पष्ट देखिन्छ।

[mimc^ha] र [wacc^ha] जस्ता शाब्दिक लिङ्ग भेदको अध्ययन पछि गरिने छ।

४.१.५ समावेशी र असमावेशी स्थिति (Clusivity)

यो एक प्रकारको व्याकरणिक कोटि हो जसमा समावेशी र असमावेशी भिन्नतालाई स्पष्ट गर्दछ। यो विशेष गरी प्रथम पुरुष सर्वनाम र क्रियाको रूपमा पाइन्छ। समावेशीमा वक्ता साथै श्रोतालाई समावेश गरिएको हुन्छ। जस्तै - अङ्ग्रेजीको 'we' भन्नाले श्रोता र वक्ता बुझिन्छ। असमावेशीमा वक्तसँग श्रोतालाई होइन तर अन्य पुरुषलाई समावेश गरिएको हुन्छ। जस्तै - अङ्ग्रेजीको 'we' भन्दा वक्ता र अन्य पुरुष बुझिन्छ, जसमा श्रोताको उपस्थिति हुँदैन।

कुलुड भाषामा प्रथम पुरुष दुईवचन र बहुवचनमा *समावेशी* (inclusive) र *असमावेशी* (exclusive) -को भेद पाइन्छ।

(६३) kas-∅ sɔgɔ k^haɬ-ci
1P.DU-INCL jungle go-DU
'हामी (म र तिमी) जङ्गल जान्छौं।'

kei-∅ sɔgɔ k^haɬ-e
1P.PL-INCL jungle go-NPST
'हामी (म र तिमीहरू) जङ्गल जान्छौं।'

(६४) kas-ka sɔgɔ k^haɬ-ci-ka
1P.DU-EXCL jungle go-DU-EXCL
'हामी (म र ऊ) जङ्गल जान्छौं।'

kei-ka sɔgɔ k^haɬ-e-ka
1P.PL-EXCL jungle go-NPST- EXCL
'हामी (म र उनीहरू) जङ्गल जान्छौं।'

माथिको उदाहरण (६३) मा समावेशी (दुईवचन र बहुवचन) - को रूप शून्य वा [-∅]

४.१.६ आदर

भाषामा आदर पनि एउटा व्याकरणिक कोटि हो। यो विशेषतः नेपाली भाषामा सर्वनाम र क्रियापदमा पाइन्छ। संसारका सबै भाषामा आदर हुन्छ भन्ने जरुरी छैन। कुलुङ भाषामा आदर सर्वनाममा भने पाइँदैन। यसको रूप क्रियापदमा पाइन्छ। यसको पहिचान संपृक्त रूपमा पाइन्छ।

(६५) an sɔgɔ k^haɬ-e
2P.SG jungle go-NPST.LHON
'तँ जङ्गल जान्छस्?'

(६६) an-ni sɔgɔ k^haɬ-ni
2P-PL jungle go-PL.NLHON
'तिमीहरू जङ्गल जान्छौ।'

an-ni sɔgɔ k^haɬ-ni
2P-PL jungle go-PL.NLHON ळ
'तपाईंहरू जङ्गल जानुहोस्।'

(६७) an-ni sɔgɔ k^haɬ-ni-ɔ:
2P-PL jungle go-PL.NLHON-Q
'तपाईंहरू जङ्गल जानुहुन्छ कि?'

माथिको उदाहरण (६५), (६६) र (६७) - सर्वनामको रूप [an] मात्र रहेको छ। यसबाट आदरार्थी छुटिँदैन। यो रूपसित आउने क्रियापदमा मात्र आदर झल्किन्छ। (६५) - को उदाहरणमा प्रश्नार्थक वाक्यमा प्रश्नावली निपात आएको छैन। यसले निम्न आदरको सङ्केत गरेको छ।

तर उदाहरण (६७) - को प्रश्नार्थक वाक्यमा [-ɔ:] रूपिम क्रियापदसँग आएको छ। यो कुलुड भाषामा आफु भन्दा ठूला-बडालाई सङ्केत गर्ने सूचक हो। कुलुडमा प्रश्नार्थक रूपमा उच्च आदरार्थी क्रियापदमा देखिन्छ। मूलतः संपृक्त रूपमा [-ni] ले कुलुड मध्य र उच्च आदरार्थीलाई बुझाउँछ।

४.१.७ आयाम (Dimension)

कुलुड भाषामा पाइने एक व्याकरणिक कोटि *आयाम* हो। यसले वक्ताको छेउ वा टाढा रहेको चीज वा वस्तुलाई बुझाउँदछ। कुलुड भाषामा आयाम सर्वनाम वा तृतीय पुरुष को रूपमा पनि पाइन्छ। कुलुड भाषामा निकटवर्ती, कम दूरवर्ती र दूरवर्ती यी तिन प्रकारका आयाम पाइन्छन्। कुलुडमा [uŋkə] र [ik^{hi}] आयामले नजिक (वक्ताको छेउ), [nəkə] आयामले अलिक टाढा (वक्तादेखि अलिक टाढा) र [muŋkə] र [mik^{hi}] आयामले टाढा (वक्तादेखि टाढा) रहेको चीजलाई बुझाउँदछ। यसको उदाहरण स्वरूप निम्न वाक्यलाई हेर्न सकिन्छ।

(६८) uŋkə k^hɔŋ tebaɫ-tɔ t̥u:-e
 PROX.SG bowl table-LOC be-NPST
 'यो बटुका टेबलमाथि छ।'

ik^{hi} k^{hi}m t̥u:-e
 PROX house be-NPST
 'यहाँ घर छ।'

उदाहरण (६८) मा [uŋkə] र [ik^{hi}] -ले 'बटुका' र 'टेबल' वक्तादेखि नजिक रहेको बोध गराएको छ।

कुलुडमा वक्तादेखि थोरै टाढा रहेको चीजलाई बुझाउने आयाम पनि हुन्छ। यसको

उदाहरण निम्नलिखित रहेको छ।

(६९) nəkə kʰɔŋ teβl-tɔ t̪u:-e
DIST (little distant) bowl table-LOC be-NPST
'त्यो (अलिक टाढा) बटुका टेबलमाथि छ।'

उक्त उदाहरण (६९) मा [nəkə] - ले 'बटुका' वक्तादेखि थोरै टाढो भएको देखाएको छ। कुलुडमा टाढालाई बुझाउने आयामको उदाहरण तल प्रस्तुत गरिएको छ।

(७०) muŋkə kʰɔŋ teβl-tɔ t̪u:-e
DIST.SG bowl table-LOC be-NPST
'त्यो बटुका टेबलमाथि छ।'

mik^hi k^him t̪u:-e
DIST house be-NPST
'त्यहाँ घर छ।'

प्रस्तुत उदाहरण (७०) मा [muŋkə] र [mik^hi] आयामले 'बटुका' र 'घर' दुरी वक्तादेखि निकै भएको सङ्केत गर्दछ। यी दुई आयाम सूचकलाई टुक्राएर हेर्दा भने [-uŋkə] र [-ik^hi] निकटस्थ (proximate) आयामको सूचकमा [m-] उपसर्ग जोडिएर दूरवर्ती (distal) आयाम बनेको छ।

उपयुक्त आयामका बहुवचनको रूपमा [-ci] प्रत्यय देखिन्छ। यसको उदाहरण तलको वाक्यमा दिइएको छ।

(७१) uŋkə-ci kʰɔŋ teβl-tɔ t̪u:-e
PROX-PL bowl table-LOC be-NPST

'यी बटुकाहरू टेबलमाथि छन्।'

(७२) nəkə-ci kʰɔŋ teβl-tɔ t̪u:-e
DIST (little distant)-PL bowl table-LOC be-NPST
'ती (अलिक टाढा बुझाउँने) बटुकाहरू टेबलमाथि छन्।'

(७३) muŋkə-ci kʰɔŋ teβl-tɔ t̪u:-e
DIST-PL bowl table-LOC be-NPST
'ती बटुकाहरू टेबलमाथि छन्।'

माथिको उदहारणमा [uŋkə] 'यो' - ले वक्ताको नजिक वा छुन सक्ने एकवचनलाई बुझाउँदछ। [nəkə] 'त्यो' - ले वक्तादेखि थोरै टाढो भएको एकवचनलाई बुझाउँदछ। [muŋkə] 'त्यो' - ले वक्तादेखि टाढाको (जसलाई वक्ताले देखाउन मात्र सक्छ) एकवचनलाई बुझाएको छ। [uŋkə-ci] 'यी' - ले वक्ताको नजिक (छुनु सक्ने ठाउँमा) - मा भएका बहुवचनलाई बुझाउँदछ। [nəkə-ci] 'ती' - ले वक्तादेखि थोरै टाढो भएको बहुवचनलाई बुझाउँदछ। [muŋkə-ci] 'ती' - ले वक्तादेखि टाढा रहेको जसलाई वक्ताले छुन नसकेर देखाउन मात्र सक्छ र बहुवचन पनि बुझाएको छ। [ikʰi] यसरी 'यहाँ' - ले वक्ताको छेउमा रहेको स्थानलाई बुझाउँद छ भने [mikʰi] 'त्यहाँ' ले वक्तादेखि टाढा भएको स्थानलाई सूचिक गरेको पाइन्छ।

४.१.८ कारक

वाक्यमा आउने नामपदको क्रियासँग सम्बन्ध हुने व्याकरणिक अभिलक्षणलाई कारक भनिन्छ। यसले नामपदको विभिन्न अवस्था बुझाउँदछ। ती अवस्थालाई बुझाउनका लागि नामपदमा प्रत्ययहरू गाँसिन्छन्। नामपदमा गाँसिने त्यस्ता प्रत्ययलाई विभक्ति भनिन्छ। कुलुडमा मूलतः नौ भिन्न प्रकारका कारक छन्। कतिपय एउटै कारकको विविध भेद भएको

हुनाले कुलुङमा प्रायः पन्द्र प्रकारका कारकहरू पाइन्छन्।

क) ऊर्जावत् कारक (ergative)

ऊर्जावत् कारकलाई हेर्ने एउटा प्रणाली हुन्छ । जे.ब्लेक बरी केस क्याम्ब्रिज विश्वविद्यालय प्रेस: २००१ (J. Blake Barry Case. Cambridge University Press: 2001) - को आधारमा जब वाक्यमा विषय सकर्मक क्रियासित आउछ त्यसलाई, 'A' मानिन्छ भने अकर्मक क्रियासित आउने विषयलाई 'S' र प्रत्यक्ष कर्म (Direct object) 'O' मानिन्छ ।

वाक्यमा 'S' र 'O' -को समान रूप अनि 'A' -भिन्न रूप पाइयो भने त्यो ऊर्जावत् कारक हुन्छ। कुलुङ भाषामा प्रयुक्त कारकका उदाहरणहरू निम्नलिखित छन्।

(७४) sarḍa-a kiṭab k^heṭ-u
Sarda-ERG book buy-PST
'सारदाले किताब किन्यो।'
[-a]= A [-∅] = O

(७५) bibek k^hap-e
Bibek cry-NPST
[-∅] = S
'विवेक रुन्छ।'

माथिको उदाहरण (७४) को क्रिया सकर्मक हो। सकर्मक क्रियाले आफ्नो आकाङ्क्षामा विषय र प्रत्यक्ष वस्तुलाई मान्छ। यस वाक्यमा [sarḍa] वाक्यको विषय रहेको छ, जसलाई [-a] कारक सूचकले अङ्कित गरिएको छ। यसलाई 'A' भनिन्छ। यो वाक्यको प्रत्यक्ष कर्म [kiṭab] हो, जसलाई शून्य रूप वा [-∅] सूचकद्वारा सङ्केत गरिएको छ। यसलाई 'O' भनिन्छ। उदाहरण (७५) अकर्मक क्रिया भएको वाक्य हो। यस अकर्मक क्रियाको आकाङ्क्षामा मात्र विषय हुन्छ। यस वाक्यमा [bibek] विषयलाई शून्य रूप वा

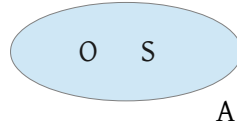
[-ø] सूचकद्वारा अङ्कित गरिएको छ। यसलाई 'S' भनिन्छ। माथिका दुई उदाहरणको आधारमा निम्नलिखित कारक सूचक देखिन्छ।

'S' - कृत्वाचक [-ø]

'O' - कर्म [-ø]

'A' - ऊर्जावत् (कर्ता) [-a]

उक्त प्रणालीको आधारमा तलको रेखाचित्र प्रस्तुत गरिएको छ।

रेखाचित्र ४.५: ऊर्जावत् (कर्ता) कारकको प्रणाली

उक्त रेखाचित्र ४.५ मा 'O' र 'S' -का समान (चित्रभित्र राखिएको छ) रूप वा [-ø] देखिन्छन् र 'A' -को भिन्न (चित्रबाहिर राखिएको छ) रूप वा [-a] देखिन्छ। यस कारण कुलुङ भाषामा [-a] प्रयोग भएको विभक्ति ऊर्जावत् कारकको सूचक हो। [sarda] चाहिँ कर्ता कारक हो। यसको अन्य उदाहरण पनि हेर्न सकिन्छ।

(७६) k^hə-a pat^h pʌŋʌi c^hu-a
 3P-ERG text study be-PST
 'उसले पाठ पढ्यो।'

(७७) rabin-a dewʌn-ø pik-a
 Rabin-ERG Dewan- ABS tell-PST
 रबिनले देवनलाई भन्यो। उदाहरण (७६) को [k^hə] र (७७) को [rabin]
 ऊर्जावत् कारक हुन्।

ख) कर्म कारक (Absolutive case)

ऊर्जावत् कारकलाई जस्तै हेर्ने प्रणाली कर्म कारकको पनि हुन्छ। यसको विस्तृत चर्चा ऊर्जावत् कारकमा भइसकेको छ। वाक्यमा 'S' र 'O' - को समान रूप अनि 'A' - भिन्न रूप पाइयो भने त्यो ऊर्जावत् कारक हुन्छ भने 'A' र 'S' - को समान रूप अनि 'O' - को भिन्न रूप पाइयो भने त्यो कर्म कारक हुन्छ।

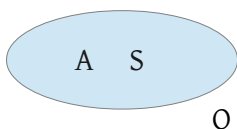
(७८) bibek-a bandana-∅ ker-u
Bibek-ERG Bandana-ABS beat-PST
'विवेकले बन्दनालाई कुट्यो।'

(७९) ram-a ges-a
Ram-ERG laugh-PST
'रामले हाँसे।'

माथिको उदाहरण (७८) को सकर्मक वाक्यमा [bibek] विषय रहेको छ, जसलाई [-a] कारक सूचकले अङ्कित गरिएको छ। यसलाई 'A' भनिन्छ। यस वाक्यको प्रत्येक कर्म [bandana] हो। जसलाई शून्य रूप वा [-∅] सूचकद्वारा सङ्केत गरिएको छ। यसलाई 'O' भनिन्छ। उदाहरण (७९) अकर्मक क्रिया भएको वाक्य हो। यस अकर्मक क्रियाको आकाङ्क्षामा केवल विषय हुन्छ। यस वाक्यमा [ram] विषयलाई [-a] सूचकद्वारा अङ्कित गरिएको छ। यसलाई 'S' भनिन्छ। उक्त दुई उदाहरणको आधारमा निम्नलिखित कारक सूचक पाइन्छ।

'S' - कर्तृवाचक [-a]
'O' - कर्म [-∅]
'A' - कर्म कारक [-a]

उक्त प्रणालीको आधारमा तलको रेखाचित्र प्रस्तुत गरिएको छ।

रेखाचित्र ४.६: कर्म कारकको प्रणाली

उक्त रेखाचित्र ४.६ मा 'A' र 'S' -को समान (चित्रभित्र राखिएको छ) रूप वा [-a] देखिन्छन् र 'O' -को भिन्न (चित्रबाहिर राखिएको छ) रूप वा [-ø] देखिन्छ। यसैले कुलुङ भाषामा [-ø] वा शून्य विभक्तिसहित आउने कारक कर्म कारक हो। [bandana] चाहिँ कर्म कारक हो। यसको अन्य उदाहरण पनि हेर्न सकिन्छ।

(८०) rabin-a dewan-ø pik-a

Rabin-ERG Dewan-ABS tell-PST

'रबिनले देवनलाई भन्यो।'

(८१) papa-a c^ha-ø kAt^ha jem-ju

father-ERG son-ABS story listen-PST

'बाबुले छोरालाई कथा सुनाए।'

प्रस्तुत उदाहरण (८०) मा [dewan] र (८१) मा [c^ha] कर्म कारक हुन्।

ग) करण कारक (instrumental)

निर्जीव वाक्यात्मक कर्ता सम्पन्न गर्ने औजार वा साधनका रूपमा आउने नामपद करण कारक हो। कुलुङमा [-a] विभक्तिसहित आउने निर्जीव वाक्यात्मक कारक करण कारक हो।

(८२) t̥up-a ker-u

stick-INS beat-PST

'लट्टीले कुट्यो।'

(८३) p^ha-a k^het_u-u

money-INS buy-PST

'पैसाले किन्यो।'

उदाहरण (८२) मा [tup] र (८३) मा [p^ha] करण कारक हुन्।

घ) सम्बन्ध कारक (genetive)

कुलुङ भाषामा [-mi] विभक्तिसहित आउने वाक्य सम्बन्ध कारक हो।

(८४) muna1-mi c^hamkɔ-a nɔtɔna c^hap-a

Munal-GEN pen-ERG ADJ write-PST

'मुनालको कलमले राम्रो लेख्छ।'

(८५) ram-mi cha sita t_u:e

Ram-GEN son Sita be-NPST

'रामकी छोरी सीता हुन्।'

(८६) devika-mi bum-ci t-a

Devika-GEN friend-PL come-PST

'देविकाका साथीहरू आए।'

(८७) bum-mi papa t-a

friend-GEN father-PL go-PST

'साथीका बाबा गए।'

माथिका उदाहरण (८४) मा [muna1], (८५) मा [ram], (८६) मा [devika] र (८७)

मा [bum] सम्बन्ध कारक हुन्।

ड) सम्बोधन कारक (vocative)

वाक्यमा नामलाई सम्बोधन गरिएको छ भने त्यो सम्बोधन कारक हुन्छ। यो सर्वनाममा हुन सक्दैन। कुलुङ भाषामा [-a] वा [-ʔa] परसर्गसहित आउने कारक सम्बोधन कारक हो।

(८८) nec^hɔ-ʔa skul k^haʈ-a
brother-VOC school go-IMP
'भाई, स्कूल जाऊ।'

(८९) siʈa-ʔa ik^hi b^han-a
Sita-VOC here come-IMP
'सीता, यहाँ आऊ।'

माथिको उदाहरण (८८) र (८९) मा [nec^hɔ] र [siʈa] सम्बोधन कारक हुन्।

च) अधिकरण कारक (locative)

कुलुङ भाषामा चार भिन्न प्रकारका अधिकरण कारकका सूचक पाइन्छन्। अधिकरण सूचक [-pi] - ले भित्र (inside) भएको चीजको सङ्केत गर्छ। [-pu] मुनिको स्थान बोध गराउँदछ, [-pa] - एकै स्तरमा भएको स्थान बुझाउँदछ र [pʈɔ] - ले माथिल्लो स्थान बुझाउँदछ।

अधिकरण सूचक [-pi] - को उदाहरण-

(९०) c^hamkɔ dz^hola-pi tʊ:-e
pen bag-LOC be-NPST ॐ
'कलम झोलामा छ।'

susila k^him-pi t̥u:-e
Susila house-LOC be-NPST
'सुशीला घरमा छ।'

boɬʌl-pi kau t̥u:-e
bottle-LOC water be-NPST
'बोटलमा पानी छ।'

उदाहरण (९०) मा [dz^hola], [k^him] र [boɬʌl] अधिकरण कारक हुन्।

अधिकरण सूचक [-pu] - को उदाहरण-

(९१) luŋ-pu k^hoŋ t̥u:-e
stone-LOC bowl be-NPST
'ढुङ्गामुनी बटुका छ।'

अधिकरण सूचक [-pa] - को उदाहरण-

(९२) am-t̥el-pa bo: man-t̥u:-o
2P.PL-village-LOC pig NEG-be-Q
'तिमीहरूको गाउँमा सुँगुर छैन?'

प्रस्तुत उदाहरणमा (९१) र (९२) मा [luŋ] र [t̥el] अधिकरण कारकका उदाहरण हुन्।

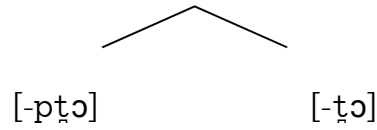
अधिकरण सूचक [-pt̥o] वा [-t̥o]- को उदाहरण-

(९३) k^himt̥^hem-pt̥o luŋ t̥u:-e
house.roof-LOC stone be-NPST
'घरको छानामाथि ढुङ्गा छ।'

t̪el-t̪ɔ bɔ: t̪u:-e
 village-LOC pig be-NPST
 'गाउँ मुनी सुँगुर छ।'

उदाहरण (९३) मा [k^himt̪^hem] र [t̪el] अधिकरण कारकका उदाहरण हुन्। [-pt̪ɔ] र [-t̪ɔ] अधिकरण कारकको सूचक संरूप हो। यसलाई रेखाचित्रमा प्रस्तुत गराइएको छ।

/अधिकरण कारक (LOC)/

रेखाचित्र ४.७: अधिकरण सूचकको संरूप

छ) एकार्थी (Comitative) कारक

कसैसँग वा कसैसित भएको भन्ने अर्थ बुझाउने कारकलाई एकार्थी कारक भनिन्छ। कुलुङ भाषामा

[-lɔ] विभक्तिसहित आउने कारक एकार्थी कारक हो।

(९४) na-lɔ b^han-ɔ
 elder sister-COM come-1P.PST
 'म दिदीसँग आएँ।'

(९५) k^hə-lɔ k^haɽ-ɔ
 3P.SG-COM go-1P.NPST
 'उसँग जान्छु।'

(९६) am bum-lo sɔɔ k^hat̚-ɔ:
your^s friend-COM jungle be-1P.NPST
'म तिम्रो साथीसँग जान्छु।'

(९७) k^hilam-lo dza cə-jo
butter-COM food eat-1P.NPST
'घिऊसित भात खान्छु।'

माथिको उदाहरण (९४), (९५), (९६) र (९७) मा क्रमैले [na], [k^hə], [bum] र [k^hilam] एकार्थी कारक हुन्।

ज) अपादान (ablative) कारक

कुनै चीज, समय, कारण, स्थान र स्रोतको सम्बन्ध बाट वा देखि -सित बुझाउने कारकलाई अपादान कारक भनिन्छ। कुलुङ भाषामा यसको सूचक [-pka] वा [-ka] हुन्छ।

(९८) k^hɔŋ-ka ɖapt̚-e
bowl-ABL taste.come-NPST
'बटुकाबाट स्वाद आउँछ।'

उदाहरण (९८) मा चीज वा बटुकाबाट केही प्राप्त भएको सम्बन्ध देखाएको छ। यहाँ [k^hɔŋ] अपादान कारक हो।

(९९) ese-ka sɔɔ k^hat̚-ɔ:
today-ABL jungle go-NPST
'आजदेखि जङ्गल जान्छु।'

उदाहरण (९९) मा समय वा आजदेखि केही गर्ने भन्ने सङ्केत गराइएको छ। यस उदाहरणमा प्रयोग भएको [ese] अपादान कारक हो।

(१००) kɔŋ sikkimp-ka b^han-ɔ
 1P.SG Sikkim-ABL come-PST
 'म सिक्किमबाट आएँ।'

उदाहरण (१००) मा सिक्किमले स्थानको सङ्केत गरेको छ। यस उदाहरणमा प्रयोग भएको [sikkim] अपादान कारक हो।

(१०१) k^hə-a keru-ka c^ha k^hap-a
 1P.SG-ERG beat-ABL son cry-PST
 'उसले पिटेदेखि छोरा रोयो।'

उदाहरण (१०१) मा कारणको सङ्केत पाइन्छ, जसले गर्दा छोरा रोएको हो। यस उदाहरणमा प्रयोग भएको [keru] अपादान कारक हो।

(१०२) kɔŋ-a sɔŋɔ-ka d̪ɔbɔi chipɔ-ɔ
 1P.SG-ERG jungle-ABL medicine get-PST
 'मैले जंगलबाट दवाई पाएँ।'

उदाहरण (१०२) मा केही प्राप्त भएको स्रोतको संकेत पाइन्छ। यस उदाहरणमा [sɔŋɔ] अपादान कारक हो।

झ) बहिरर्थी (Erelative) कारक

एक दिशादेखि अर्को दिशा निक्किलने अथवा बाहिरको गतिलाई बुझाउने बहिरर्थी कारक हो।

कुलुड भाषामा

अपादान कारक - का चार सूचक [-pi], [-pa], [-pu] र [-ptɔ] वा [-tɔ] - हरू अधिकरण कारक

[-pka] वा [-ka] - को अघि मिलेर आउँदा बहिरर्थी कारक हुन्छ। जस्तै [-pi-ka], [-pa-ka],

[-pu-ka] र [-tɔ-ka] बहिरर्थी कारकका सूचक हुन्।

(१०३) wɑɖi-pi-ka wa:c^ha laɽɽ-a
 egg-LOC-ABL chick come out-PST
 'अन्डाबाट चल्ला निस्क्यो'

an-ni ɔ: gam-pi-ka laɽɽ-a-kə
 2P.SG-PL my body-LOC-ABL come.out-PST-PFV
 'तिमीहरू मेरो शरीरबाट निकलेका थियौ'

(१०४) ɔ: gɔŋ-pi-ka nij-ɔ-kə
 my mind-LOC-ABL say-1P.SG.PST-PFV
 'मैले मेरो दिमागबाट भने'

am ŋɔ-pi-ka t^huwa laɽɽ-a
 our^s mouth-LOC-ABL saliva come.out-PST
 'हाम्रो मुखबाट थूक निकल्यो'

उदाहरण (१०३) र (१०४) मा [pika] सूचकले भित्रदेखि बाहिर निकलेको बोध गराएको छ। यसमा [wɑɖi], [gam], [gɔŋ] र [ŋɔ] बहिरर्थी कारक हुन्।

(१०५) sikkim-pa-ka b^han-ɔ
 Sikkim-LOC-ABL come-1P.SG.PST
 'म सिक्किमबाट आँ।'

k^him-d̥os-pa-ka b^han-ɔ

house-up-LOC-ABL come-1P.SG.PST

'म घरमाथिबाट आएँ।'

उदाहरण (१०५) मा [paka] सूचकले वरिपरिदेखि बाहिर निकलेको बोध गराएको छ। यसमा [sikkim] र [d̥os] बहिरर्थी कारक हुन्।

(१०६) t̥ebɿl-t̥ɔ-ka k^hɔŋ hups-a

table-LOC-ABL bowl fall.down-PST

'टेबलदेखि बटुका झन्थो।'

kɔŋ guacɿrɿn-t̥ɔ-ka ju-ɔ

1P.SG-LOC-ABL gaucharan-LOC-ABL down-PST

'म गौचरणबाट तल निकले।'

उदाहरण (१०६) मा [t̥ɔka] सूचकले माथिल्लो स्थान वा ठाउँदेखि तल्लो स्थान वा ठाउँमा निकलेको अथवा झरेको सङ्केत गराइएको छ। यस उदाहरणमा [t̥ebɿl] र [guacɿrɿn] बहिरर्थी कारक हुन्।

(१०७) asam lingdze-pu-ka t̥^hɔŋ-ɔ-kə

Assam Lingzey-LOC-ABL come.up-1P.SG.PST-PFV

'म आसाम लिङ्गेदेखि माथि आएँ।'

kɔŋ pastenga-pu-ka laɿt̥t̥-ɔ

1P.SG pastenga-LOC-ABL come.up-PST

'म पास्टेङ्गाबाट माथि निकले।'

उदाहरण (१०७) मा [puka] सूचकले तल्लो स्थान वा ठाउँदेखि माथिल्लो स्थान वा

ठाउँमा निकलेको बोध गराएको छ। यस उदाहरणमा [asam lingdze] र [pastenga] बहिरर्थी कारक हुन्।

कुलुङ भाषाका कारक सूचक निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।

कारक	सूचक
ऊर्जावत् (कर्ता) कारक	-a/-ʔa
कर्म कारक	-∅
करण कारक	-a/-ʔa
सम्बन्ध कारक	-mi
सम्बोधन कारक	-a/-ʔa
अधिकरण कारक - १	-pi
अधिकरण कारक - २	-pu
अधिकरण कारक - ३	-pa
अधिकरण कारक - ४	-pɬɔ/-tɬɔ
एकार्थी कारक	-lɔ
अपादान कारक	-pka/-ka
बहिरर्थी - १	-pika
बहिरर्थी - २	-puka
बहिरर्थी - ३	-paka
बहिरर्थी - ४	-tɬɔka

तालिका ४.२: कुलुङ भाषाका कारक सूचक

४.१.९ काल

काल भाषामा प्रयुक्त भएको समय बुझाउने भाषिक रूपको अध्ययन हो। यसैले भाषाको अध्ययनमा काल भनेको भाषिक समय हो। वाक्यमा काल क्रियापदद्वारा सङ्केत हुन्छ। कुलुङ

भाषामा भूत र अभूत दुई प्रकारका काल छन्।

क) भूतकाल

हालै वा चलिरहेको समयभन्दा अधिको घटनालाई बुझाउने काललाई *भूतकाल* भनिन्छ। कुलुङ भाषामा क्रियापदको [-a] प्रत्ययले भूत काल बुझाउदछ। यो सूचक एकवचन र बहुवचन दुवैका लागि प्रयोग हुने गर्दछ।

(१०८) riṭa sɔgɔ k^haṭ -a
Rita jungle go-PST
'रीता जङ्गल गई।'

riṭa -ci sɔgɔ k^haṭ -a
Rita -PL jungle go-PST
'रीताहरू जङ्गल गए।'

(१०९) ram-a kʌt^ha pik-a
राम-ERG कथा भन-PST
'रामले कथा भन्यो।'

ram-a kʌt^ha pik-a-ci
Ram-ERG story tell-PST-PL
'रामहरूले कथा भने।'

माथिको उदाहरण (१०८) र (१०९) को अनुसार कुलुङ भाषामा एकवचन र बहुवचन दुवैको भूत काल बुझाउने सूचक [-a] रहेको छ। उदाहरण (१०९) को बहुवचन

वाक्यमा दुई कारक सूचक एकै साथ आउँदा बहुवचन सूचक [-ci] क्रियापदमा मिल्न पुगेको देखिन्छ।

कुलुङ भाषामा कतिपय क्रियामा भूत कालको रूप शून्य देखिन्छ।

(११०) ram-a dza cə-ø
Ram-ERG food eat-PST
'रामले भात खायो।'

ram-a dza cə-ø-ci
Ram-ERG food eat-PST-PL
'रामहरूले भात खाए।'

माथिको उदाहरणमा [cə-] भनेको 'खा' हो। यसमा भूतकालको रूप शून्य वा [-ø] रहेको छ।

(१११) kɔŋ buls-ɔ
1P.SG run-1P.PST
'म कुदे'

kas buls-a-ci
1P.DU run-PST-DU
'हामी (म र तिमी) कुघौँ'

kas-ka buls-a-ci
1P.DU-EXCL run-PST-DU
'हामी (म र ऊ) कुघौँ।'

kei buls-a

1P.PL run-PST

'हामीहरू (म र तिमीहरू) कुघौं।'

kei-ka buls-a

1P.PL- EXCL run-PST

'हामीहरू (म र उनीहरू) कुघौं।'

(११२)

an-∅ buls-a

2P-SG run-PST

'तिमी कुघौं।'

an-ci buls-a-ci

2P-DU run-PST-DU

'तिमी दुई कुघौं।'

an-ni buls-a-ci

2P-PL run-PST-PL

'तिमीहरू कुघौं।'

(११३)

k^h∅ buls-a

3P-SG run-PST

'ऊ कुघो।'

k^h∅-s buls-a-ni

3P-SG run-PST-PL

'उनीहरू कुदे।'

उक्त उदाहरण (१११), (११२) र (११३) अनुसार कुलुङ प्रथम पुरुष एकवचनको भूत कालको सूचक [-ɔ] देखिन्छ भने अरू सबैमा [-a] देखिन्छ।

ख) अभूतकाल

कुलुङ भाषामा अभूतकालभित्र वर्तमानकाल र भविष्यकाल आउँदछ। अभूतकाललाई [-e] प्रत्ययको अघि [-m] लाग्ने भविष्यकाल क्रिया र नलाग्ने (शून्य रूप लाग्ने) वर्तमानकाल क्रिया भनेर विभाजन गर्न सकिन्छ।

अ) वर्तमान काल

अहिले वा चलिरहेको समयलाई बुझाउने काललाई *वर्तमानकाल* भनिन्छ। कुलुङ भाषामा यसका उदाहरणहरू निम्नलिखित छन्-

(११४) riṭa sɔɔɔ k^haṭ-e
Rita jungle go-PRS
'रीता जङ्गल जान्छ।'

riṭa -ci sɔɔɔ k^haṭ-e
Rita -PL jungle go-PRS
'रीताहरू जङ्गल जान्छन्।'

माथिको उदाहरणमा एकवचन र बहुवचनलाई [-e] -ले प्रस्तुत गरेको छ।

वर्तमानकालमा पुरुषको स्थितिलाई निम्न उदाहरणमा हेर्न सकिन्छ।

(११५) kɔŋ k^him k^haṭ-ɔ:
1P.SG home go-NPST

'म घर जान्छु ।'

kas k^him k^haɽ-ci-ka

1P.DU home go-DU-EXCL

'हामी (म र तिमी) घर जान्छौं ।'

kei k^him k^haɽ-e

1P.PL home go-NPST

'हामी (म र तिमीहरू) घर जान्छौं ।'

kas-ka k^him k^haɽ-ci-ka

1P.DU-EXCL home go-DU-EXCL

'हामी दुई घर जान्छौं ।'

kei-ka k^him k^haɽ-e-ka

1P.PL-EXCL home go-PRS-EXCL

'हामीहरू घर जान्छौं ।'

माथिका उदाहरणमा प्रथम पुरुष एकवचन वर्तमान (अभूत काल) कालको सूचक [-ɔ:] हो भने दुईवचनमा शून्य रूप वा [-∅] र बहुवचनको [-e] हुन्।

द्वितीय पुरुषमा एकवचनमा [-e] प्रत्ययको रूप र दुईवचन र बहुवचनमा शून्य रूप देखिन्छ।

(११६) an-∅ k^him k^haɽ-e

2P-SG home go-NPST

'तिमी घर जान्छौं ।'

an-ci k^him k^haɽ-ci

2P-DU home go-DU

'तिमी दुई घर जान्छौ।'

an-ni k^him k^hat̚-ni

2P-PL home go-PL

'तिमीहरू घर जान्छौ।'

तृतीय पुरुष एकवचन वर्तमानकालको सूचक [-e] हो र बहुवचनमा शून्य वा [-∅] रूप देखिन्छ।

(११७) k^h∅-∅ k^him k^hat̚-e

3P-SG home go-NPST

'उ घर जान्छ।'

k^h∅-s k^him k^hat̚-ni

3P-PL home go-PL

'उनीहरू घर जान्छन्।'

आ) भविष्यकाल

हालै वा अहिलेकोभन्दा पछिको समयलाई बुझाउने काललाई भविष्यकाल भनिन्छ। कुलुङ भाषाको [-m] प्रत्यय भविष्यकालको सूचक हो।

(११८) ram-a dza cə:-m t̚u:-e

Ram-ERG food eat-FUT be-NPST

'रामले भात खानेछ।'

ram-a k^haru mə-m t̚u:-e

Ram-ERG work do-FUT be-NPST

'रामले काम गर्नेछु।'

उदाहरण (११८) मा [-m] विशेष भविष्य काल सूचकको रूपमा देखिएको छ।

(११९) kũa k^haru mə-m t̪u:-ɔ:
1P.SG work do-FUT be-NPST
'म काम गर्नेछु।'

kas k^haru mə-m t̪u:-ci
1P.DU work do-FUT be-DU
'हामी (म र तिमी) काम गर्नेछौं।'

kei k^haru mə-m t̪u:-ni
1P.PL work do-FUT be-PL
'हामीहरू (म र तिमीहरू) काम गर्नेछौं।'

(१२०) an-a k^haru mə-m t̪u:-e
2P.SG-ERG work do-FUT be-NPST
'तिमीले काम गर्नेछौं।'

an-a k^haru mə-m t̪u:-ci
2P.SG-ERG work do-FUT be-DU
'तिमीहरू (दुई) - ले काम गर्नेछौं।'

an-a k^haru mə-m t̪u:-ni
2P.SG-ERG work do-FUT be-PL
'तिमीहरूले काम गर्नेछौं।'

(१२१) k^hə-a k^haru mə-m t̥u:-e
 3P.SG-ERG work do-FUT be-NPST
 'उसले काम गर्नेछ।'

k^hə-s-a k^haru mə-m t̥u:-ni
 3P-PL-ERG work do-FUT be-PL
 'उनीहरूले काम गर्नेछन्।'

माथिका उदाहरणको अन्तको क्रियापदमा प्रथम पुरुष एकवचनमा [-ɔ:] प्रत्यय गाँसिएर आएको छ। प्रथम पुरुष बहुवचन, द्वितीय अनि तृतीय पुरुष एकवचनमा [-e] सूचक रहेको छ। प्रथम पुरुष दुईवचन, द्वितीय पुरुष दुईवचन अनि बहुवचन र तृतीय पुरुष बहुवचनमा शून्य वा [-∅] रूप देखिन्छ। कुलुङ भाषाको काललाई निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।

काल	संज्ञा		प्रथम पुरुष			द्वितीय पुरुष			तृतीय पुरुष	
	एकवचन	बहुवचन	एकवचन	दुईवचन	बहुवचन	एकवचन	दुईवचन	बहुवचन	एकवचन	बहुवचन
भूत काल	-a	-a	-ɔ	-a	-a	-a	-a	-a	-a	-a
वर्तमान काल	-e	-e	-ɔ:	-∅	-e	-e	-∅	-∅	-e	-∅
भविष्य काल	-m [-e]	-m [-e]	-m [-ɔ:]	-m [-∅]	-m [-e]	-m [-e]	-m [-∅]	-m [-∅]	-m [-e]	-m [-∅]

तालिका ४.३: कुलुङ भाषाका काल सूचक

माथिको तालिकामा भूतकालमा प्रथम पुरुष एकवचनबाहेक सबै नामपदमा एउटै रूप रहेका छन्, वचनले गर्दा वर्तमानकालमा विभिन्न रूप देखिन्छ र भविष्य कालमा अभूतकाल सूचक — को अघिल्लो क्रियामा [-m] प्रत्यय आउँछ।

४.१.१० पक्ष

क्रियापदको कालभित्रको रहेको विशेष अवधिलाई पक्ष भनिन्छ। कुलुङ भाषाको क्रियामा पाइने प्रत्ययका आधारमा कालका अपूर्ण र पूर्ण गरी दुईवटा पक्ष पाइन्छ।

अ) अपूर्ण (Imperfective) पक्ष

पूर्ण नभएको क्रियालाई बुझाउने अपूर्ण पक्ष हो। कुलुङ भाषाको [-tɔŋ] प्रत्ययले अपूर्ण पक्ष बुझाउँदछ। यो भूत र अभूत दुवै कालमा पाइन्छ।

(१२२) rames sɔŋɔ k^hat-tɔŋ t̥u:-e
Ramesh jungle go-IMFV be-PRS
'रमेश जङ्गल जाँदैछ।'

(१२३) rames-a dza cə-tɔŋ t̥u:-e
Ramesh-ERG food eat-IMFV be-PRS
'रमेशले भात खाँदैछ।'

(१२४) rames lamɔ-tɔŋ t̥u:-e
Ramesh walk-IMFV be-PRS
'रमेश हिँडदैछ।'

(१२५) rames sɔŋɔ k^hat-tɔŋ t̥u:-a
Ramesh jungle go-IMFV be-PST
'रमेश जङ्गल जाँदै थियो।'

(१२६) rames-a dza cə-tɔŋ t̪u:-a
 Ramesh-ERG food eat-IMFV be-PST
 'रमेशले भात खाँदै थियो।'

(१२७) rames lamdɔ-tɔŋ t̪u:-a
 Ramesh walk-IMFV be-PST
 'रमेश हिड्दै थियो।'

माथिको उदाहरण (१२२), (१२३), (१२४), (१२५), (१२६) र (१२७) मा विभिन्न क्रियाहरूमा

[-tɔŋ] प्रत्यय लागेर अपूर्ण पक्ष बुझाएका छन्। अभूतमा [-e] र भूतमा [-a] परसर्ग प्रयोग भएको छ।

आ) पूर्ण (Perfective) पक्ष

क्रियाको पूर्णतालाई बुझाउने पक्ष पूर्ण पक्ष हो। कुलुङ भाषामा [-kə] प्रत्ययले पूर्ण पक्ष बुझाउँदछ। यो पनि अभूत र भूत दुवै कालमा पाइन्छ।

(१२८) ram-a dza cə-kə t̪u:-e
 Ram-ERG food eat-PFV be-PRS
 'रामले भात खाएको छ।'

(१२९) ram-a unko k^haru mɔ-kə t̪u:-e
 Ram-ERG PROX work do-PFV be-PRS
 'रामले यो काम गरेको छ।'

(१३०) ram-a dza cə-kə t̪u:-a

Ram-ERG food eat-PFV be-PST

'रामले भात खाएको थियो।'

(१३१) ram-a unko k^har mo-kə t̪u:-a
Ram-ERG PROX work do-PFV be-PST
'रामले यो काम गरेको थियो।'

माथिको उदाहरणमा अपूर्ण पक्षमा जस्तै पूर्ण पक्षमा पनि अभूतमा [-e] र भूतमा [-a] परसर्गको प्रयोग भएको छ। [-kə] सूचकले पूर्ण पक्षको सङ्केत गरेको छ।

४.१.११ भाव

क्रियामा वक्ताको आशय बुझाउने व्याकरणिक कोटिलाई भाव भनिन्छ। रूपको आधारमा कुलुड भाषामा आज्ञार्थक र इच्छार्थक भाव गरी दुई प्रकारका भाव पाइन्छन्।

अ) आज्ञार्थक (Imperative) भाव

वक्ताको आज्ञा वा अनुरोध बुझाउने भावलाई आज्ञार्थक भाव भनिन्छ। यो द्वितीय पुरुषमा मात्र देखिन्छ। कुलुड भाषामा [-wə], [-t̪e] र [-k^hɔŋ] आज्ञार्थक परसर्गको रूपमा प्रयोग हुन्छ।

(१३२) lamsko chi-wə
door close-IMP
'दौलो बन्द गर।'

(१३३) k^hat̪-ni-wə
go-2P-IMP
'तिमी जाऊ।'

(१३४) c^ha-ʔa samk^he pi-:ɔ-t̪e
 son-VOC potato give-1P.SG.PRS-IMP
 'छोरा, आलु देऊ।''

(१३५) kau-ni-k^hɔŋ
 water-2P-IMP
 'पानी देऊ।''

आ) इच्छार्थक (Optative) भाव

क्रियामा वक्ताको इच्छा बुझाउने भावलाई इच्छार्थक भाव भनिन्छ। कुलुड भाषाको [-wa] र [-nu] परसर्गले इच्छार्थक भाव बुझाउँछ।

(१३६) kɔŋ t̪u-wa
 1P.SG sit-OPT
 'म बसूँ'

(१३७) an t̪u-wa/-nu
 2P.SG sit-OPT
 'तँ बसेस्'

(१३८) k^hə t̪u-wa/-nu
 3P.SG sit-OPT
 'ऊ बसोस्'

कुलुड भाषाको [-wa] र [-nu] इच्छार्थक भावका संवर्ण हुन्। यी संरूपलाई तल रेखाचित्रमा प्रस्तुत गरिएको छ।

/इच्छार्थक (OPT) भाव/

[-wa]

[-nu]

रेखाचित्र ४.८: इच्छार्थक भावको संरूप

४.१.१२ व्युत्पादन र रूपायन (Derivation and inflection)

व्युत्पादन

धातु (root) र प्रातिपदिक (stem) आधार पदबाट अर्को रूपायनयोग्य प्रातिपदिकको निर्माण गर्ने प्रक्रियालाई व्युत्पादन भनिन्छ। यसले विशेषतः धातुको व्याकरणिक कोटिलाई परिवर्तन गर्दछ। कुलुङ भाषामा यसको उदाहरण विशेषण (रङ्ग) - मा पाइन्छ।

(१३९)

गुणवाचक विशेषण

विधेय विशेषण

gugur	gugur-pa	gugur-ma
'कालो'	'काले'	'काली'
omlo:	omlo:-pa	omlo:-ma
'सेतो'	'सेते'	'सेती'
halala:	halala:-pa	halala:-ma
'रातो'	'राते'	'राती'

उदाहरण (१३९) [-pa] - ले पुरुष र [-ma] - ले स्त्री लिङ्ग बुझाउँदछ। यसमा [gugur], [ɔmlɔ:] र [halala:] गुणवाचक विशेषणमा [-pa] र [-ma] जोडिँदा अधिको विशेषण कोटि परिवर्तन भएको देखिन्छ। यहाँ गुणवाचक विशेषण विधेय विशेषण [ɔmlɔ:-pa], [gugur-pa], [halala:-pa], [ɔmlɔ:-ma], [gugur-ma] र [halala:-ma] मा परिणत भएको छ। विशेषणको प्रकारमा परिवर्तन पाइन्छ। यसैले यी सबै व्युत्पादन प्रक्रिया हुन्।

रूपायन

वाक्यमा शब्दलाई प्रयोगयोग्य बनाउने प्रक्रियालाई रूपायन भनिन्छ। रूपायन प्रक्रिया नामका वचन, पुरुष आदि र क्रियाका काल, पक्ष, भाव आदिसँग सम्बन्धित हुन्छ। कुलुङ भाषामा यसको क्रियाका वचन, पुरुष, काल, पक्ष, भाव आदिसँग सम्बन्ध हुन्छ। यसको उदाहरण निम्नलिखित रहेको छ-

(१४०) k^hat-ci

go-DU

'हामी वा तिमी दुई जान्छौ।'

k^hat-ni

go-PL

'तिमीहरू वा उनीहरू जान्छौ वा जान्छन्।'

k^hat-ɔ:

go-1P.SG.NPST

'म जान्छु।'

k^hat̪-ɔ

go-1P.SG.PST

'म गएँ।'

k^hat̪-e

go-N-1P.NPST

'जान्छ'

k^hat̪-a

go-N-1P.PST

'गए'

(१४०) को उदाहरणमा [k^hat̪] क्रिया धातुसित [-ci], [-ni], [-ɔ:], [-ɔ], [-e] र [-a] द्वितीय पुरुष एकवचन, बहुवचन, प्रथम पुरुष एकवचन अभूत, भूत, अभूत र भूत आएका छन्। यी सबै रूपायनका उदाहरण हुन्। यसमा क्रियाका वचन, पुरुष र कालको रूपायनसँग सम्बन्ध देखाएको छ।

(१४१) k^hat̪-ton

walk-IMFV

'जाँदै'

k^hat̪-kə

go-PFV

'गए'

माथिको उदाहरण (१४१) मा [k^hat̚] - क्रिया धातुमा [-tɔŋ] र [-kə] जोडिँदा अपूर्ण र पूर्ण पक्ष बुझाउँदछ। यी दुई रूपायनका उदाहरण हुन्।

(१४२) chi-wə
 close-IMP
 'गर'

 t̚u-wa/-nu
 sit-OPT
 'बस'

उदाहरण (१४२) मा [k^hat̚] - मा [-wə] र [-wa/-nu] प्रत्यय लाग्दा आज्ञार्थक र इच्छार्थक भाव बुझाउँछ। यी सर्गको प्रयोगबाट रूपायन प्रक्रिया देखिन्छ।

४.१.१३ क्रियामूलक परसर्ग (Verbal suffix)

क्रिया धातुको पछाडि टालिएर आउने सर्ग क्रियामूलक परसर्ग हो। कुलुङ भाषामा समापिका क्रिया (finite verb) - को धातुसित दुईवटा सम्म प्रत्यय संयुक्त रहेर आएको पाइन्छ। तोल्स्मा (सन् २००६, पृ ६७) अनुसार कुलुङ भाषाको समापिका क्रियामा तिनवटासम्म परसर्ग प्रयोग भएको पाइन्छ। हेर्नहोस... अ ग्रामर अफ कुलुङ, उदाहरण — (२३९)। कुलुङ भाषाको प्रायः परसर्गका रूपले एकभन्दा अधिक अर्थ दिने गर्दछ। यसैले कुलुङ भाषाको प्रत्ययमा सम्पृक्त रूप पाइन्छ। जस्तै - [-ɔ:] सूचकले प्रथम पुरुष, एकवचन र अभूतकाल तिनवटा भिन्न अर्थ बुझाउँदछ। कुलुङ भाषाको क्रिया धातुमा वचन, पुरुष, काल र समावेशी वा असमावेशी जस्ता विभिन्न किसिमका परसर्ग प्रयोग भएर आउने गर्दछ। यस आधारमा कुलुङ भाषाको परसर्गलाई वचन अनि पुरुष सूचक, काल सूचक र असमावेशी सूचक गरी तिन प्रकारले प्रस्तुत गरिएको छ।

वचन अनि पुरुष सूचक वा परसर्ग

४.१ प्रथम पुरुष एकवचनअभूत काल रूपिम [-ɔ:]

रूप: [-ɔ:]

लेबल: 1P.SG.NPST

(१४३) koŋ k^haɬ-ɔ:
1P.SG go-1P.SG.NPST
'म जान्छु।'

४.२ प्रथम र द्वितीय दुईवचन रूपिम [-ci]

रूप: [-ci]

लेबल: DU

(१४४) kas k^haɬ-ci
1P.DU go-1P.DU
'हामी दुई जान्छौं।'

an-ci k^haɬ-ci
2P-PL go-2P.PL
'तिमी दुई जान्छौं।'

नाम पदमा [-ci]-सूचक बहुवचनको रूपमा आउँछ (हेर्नुहोस् वचनको उदाहरण)।

४.३ द्वितीय र तृतीय पुरुष बहुवचन रूपिम [-ni]

रूप: [-ni]

लेबल: PL

(१४५) an-ni k^haɬ-ni

2P-PL go-2P.PL
'तिमीहरू जान्छौ ।'

k^hə-s k^hat̚-ni
3P-PL go-3P.PL
'उनीहरू जान्छन् ।'

काल सूचक वा परसर्ग

४.४ प्रथम पुरुष एकवचन भूतकाल रूपिम [-ɔ:]

रूप: [-ɔ]

लेबल: 1P.SG.PST

(१४६) kɔŋ k^hat̚-ɔ
1P.SG go-1P.SG.PST
'म गरँ ।'

४.५ अभूतकाल रूपिम [-e]

रूप: [-e]

लेबल: N1PSG.NPST

(१४७) an k^hat̚-e
1P.SG go-NPST
'तिमी जान्छौ ।'

(१४८) ram k^hat̚-e
Ram go-NPST
'राम जान्छ ।'

ram-ci k^haṭ-e
Ram-PL go-NPST
'राम जान्छन्।'

(१४९) kei k^haṭ-e
1P.PL go-NPST
'हामी दुई जान्छौं।'

(१५०) k^hə k^haṭ-e
3P.SG go-NPST
'उ जान्छ'

४.६ भूतकाल रूपिम [-a]

रूप: [-a]

लेबल: N1PSG.PST

(१५१) kas k^haṭ-a-ci
1P.DU go-PST-DU
'हामी दुई गयौं।'

kei k^haṭ-a-ni
1P.PL go-PST-PL
'हामीहरू गयौं।'

(१५२) an k^haṭ-a
2P.SG go-PST
'तिमी गयौं।'
an-ci k^haṭ-a-ci

2P-DU go-PST-DU

'तिमी दुई गयो ।'

an-ni k^haɽ-a-ni

2P-PL go-PST-PL

'तिमीहरू गयो ।'

(१५३) k^hə k^haɽ-a

3P.SG go-PST

'ऊ गयो ।'

k^hə-s k^haɽ-a-ni

3P-PL go-PST-PL

'उनीहरू गए ।'

असमावेशी सूचक वा परसर्ग

४.७ असमावेशी रूपिम [-ka]

रूप: [-ka]

लेबल: EXCL

(१५४) कुलुङ भाषामा प्रथम पुरुष दुईवचन र बहुवचनमा यसको रूप पाइन्छ ।

kas-ka k^haɽ-ci-ka

1P.DU-EXCL go-DU-EXCL

'हामी (म र उ) जान्छौं ।'

(१५५) kei-ka k^haɽ-e-ka

1P.PL-EXCL go-NPST-EXCL

'हामीहरू (म र उनीहरू) जान्छौं ।'

४.२ कुलुड भाषाको रूपात्मक-वाक्य विश्लेषण

४.२.१ पदक्रम (Word order)

पद वा शब्दहरू मिलेर एउटा पूर्ण वाक्यको निर्माण हुन्छ। यस संरचनामा पदहरू एकपछि अर्को क्रमबद्ध ढङ्गमा रहेका हुन्छन्। वाक्यभित्रको यस्ता क्रमलाई *पदक्रम* भनिन्छ। कुलुड भाषामा नाम पदको आधारमा वाक्यमा यस प्रकारको पदक्रम कर्ता-कर्म-क्रिया रहेको देखिन्छ।

(१५६) ram skul k^haṭ-e
 ↓ ↓ ↓
 SBJ OBJ TR
 कर्ता कर्म क्रिया
 Ram school go-NPST
 'राम स्कुल जान्छ।'

माथिको उदाहरण (१५६) मा [ram] कर्ता, [skul] कर्म र [k^haṭ-e] क्रिया हो। यसअनुसार कुलुड भाषामा पदक्रममा कर्ता कर्म क्रियाको अन्वय रहेको पाइन्छ। अन्य उदाहरणहरू तल प्रस्तुत गरिएका छन्।

(१५७) koŋ skul k^haṭ-o:
 1P.SG school go-NPST
 'म स्कुल जान्छु।'

(१५८) an skul k^haṭ-e
 2P.SG school go-NPST
 'तिमी स्कुल जान्छौ।'

(१५९) k^hə skul k^haṭ-e
 3P.SG school go-NPST

'ऊ स्कूल जान्छ।'

उदाहरण (१५६), (१५७), (१५८) र (१५९) को सबै वाक्यमा पदक्रम कर्ता कर्म क्रिया (SOV) रहेको देखिन्छन्। कुलुड भाषा सर्वनामिक (promomial) प्रदान भाषा भएको कारण सर्वनामको सूचक क्रियासंग मिलेर आउँदा एउटा पूर्ण वाक्यद्वारा पाइने अर्थ क्रियापदबाट पाइन्छ।

(१६०) k^hat -ci -ka
 ↓ ↓
 क्रिया कर्ता
 go 1P.DU -EXCL
 'हामी (म र उ) जान्छौं।'

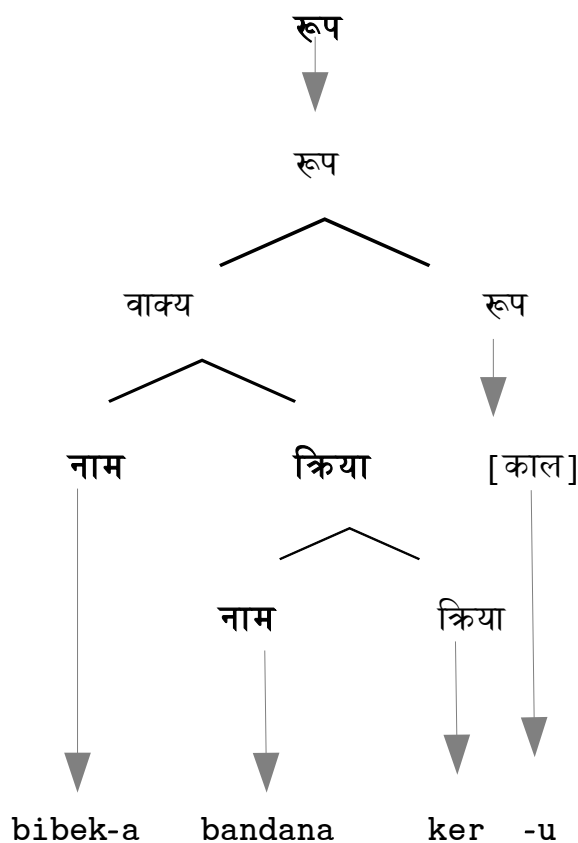
(१६१) k^hat-e-ka
 go-NPST-EXCL
 'हामीहरू (म र उनीहरू) जान्छौं।'

प्रस्तुत उदाहरणमा पदक्रम क्रियाबाट सुरु भएको छ। कुलुडमा यस्ता वाक्यमा प्रायः कर्म देखिँदै न क्रिया र कर्ता मात्र देखिन्छ।

४.२.२ पदावली

वाक्यको संरचनामा पदहरू निश्चित समूहमा मिलेर रहेका हुन्छन्। यसलाई पदावली भनिन्छ।

रूपको आधारमा कुलुङ भाषाका वाक्यलाई निम्न रेखाचित्रमा यसरी हेर्न सकिन्छ।

रेखाचित्र ४.९: कुलुङ भाषाको पदावली

माथिको रेखाचित्र ४.९ मा [bibek-a] र [bandana] नामपद हो। [ker] क्रियापद र क्रियापदमा संयुक्त रूपले मिलेर आएको आएको [-u] काल हो।

४.२.३ सङ्गति (Agreement)

कुनै वाक्यात्मक संरचनामा एउटा पदको रूप परिवर्तन गर्दा अर्को स्थानमा रहेको पदको रूपलाई पनि परिवर्तन गर्नुपर्ने अवस्थालाई पदसङ्गति भनिन्छ। वाक्यको विषय र क्रियाको फाइ-फिचरको नामलाई विशेष क्रिया पदसङ्गति भनिन्छ। कुलुङ भाषाको क्रियामा काल र कालका पक्षलाई सङ्केत गर्ने सर्ग मात्र नभएर पुरुष, वचन र असमावेशीको सूचकहरू पनि

संयुक्त बनेर आउँदछ।

पुरुष सङ्गति (Person agreement)

कुलुड भाषामा पुरुष सङ्गति संपृक्त रूपले जनाउँदछ। विशेष गरी प्रथम पुरुष एकवचन [-ɔ] सूचक र तृतीय पुरुष सूचक [-u] — ले पुरुष सङ्गति जनाउँदछ। यी सर्गहरूले कसै बेला कर्ता र कसै बेला कर्मलाई सङ्केत गर्दछ।

(१६२) (क) kɔŋ-a k^hə ker-ɔ
1P.SG-ERG 3P.SG beat-1P.PST
'मैले उसलाई कुटे'

(ख) k^hə-a kɔŋ ker-ɔ
3P.SG-ERG 1P.SG beat-1P.PST
'उसले मलाई कुट्यो'

माथिको उदाहरण (१६२ख) को वाक्यमा तृतीय पुरुष अभिकर्ता भए पनि [-ɔ] ले अभिकर्तासँग सङ्गति नदेखाएर प्रथम पुरुष प्रापकसँग सङ्गति भएको सङ्केत गरेको पाइन्छ। [-ɔ] ले उदाहरण (१६२क) मा कर्ता र (१६२ख) मा कर्मसँग सङ्गति भएको जनाएको छ।

(१६३) (क) ann-a khə ker-u
2P.SG-ERG 3P.SG beat-3P.PST
'तिमीले उसलाई कुट्यो'

(ख) k^hə-a an ker-u
3P.SG-ERG 2P.SG beat-3P.PST
'उसले तिमिलाई कुट्यो'

माथिको उदाहरण (१६३क) को वाक्यमा द्वितीय पुरुष अभिकर्ता भए पनि [-u] ले यस अभिकर्तासँग सङ्गति नदेखाएर तृतीय पुरुष प्रापकसँग सङ्गति भएको सङ्केत गरेको पाइन्छ। [-

u] ले उदाहरण (१६३क) मा कर्म र (१६३ख) मा कर्तासँग सङ्गति भएको जनाएको छ।

वचन सङ्गति (Number agreement)

क्रियाको उद्देश्यमा वचनसँग हुने सङ्गतिलाई वचन सङ्गति भनिन्छ। कुलुङ भाषामा प्रथम पुरुष एकवचनलाई [-ɔ:] सूचकले सङ्केत गर्दछ। सबै दुईवचन पुरुषमा [-ci] र द्वितीय अनि तृतीय पुरुष बहुवचन [-ni] सूचकले वचन चिनाउँदछ। यी सर्गहरूद्वारा पदमा वचन सङ्गति हुन्छ। रूपको आधारमा अन्य कतिपय वचन अचिन्हित हुन्छ।

(१६४) koŋ t̪el kʰat̪-ɔ:
1P.SG village go-1P.SG.NPST
'म गाउँ जान्छु।'

kas t̪el kʰat̪-ci
1P.DU village go-DU
'हामी दुई (म र तिमी) गाउँ जान्छौं।'

kas-ka t̪el kʰat̪-ci-ka
1P.DU village go-DU-EXCL
'हामी दुई (म र उ) गाउँ जान्छौं।'

kei t̪el kʰat̪-e
1P.PL village go-NPST
'हामीहरू (म र तिमीहरू) गाउँ जान्छौं।'

kei-ka t̪el kʰat̪-e-ka
1P.PL-EXCL village go-NPST-EXCL

'हामीहरू (म र उनीहरू) गाउँ जान्छौं।'

उदाहरण (१६४) मा [-o:] ले प्रथम पुरुष एकवचनसँग र [-ci] ले प्रथम पुरुष दुईवचनसँग सङ्गति देखाएको छ। तर प्रथम पुरुष बहुवचनमा वचन सङ्गति शून्य देखिन्छ।

(१६५) an t̥el k^hat̥-e
2P.SG village go-NPST
'तिमी गाँउ जान्छौं।'

an-ci t̥el k^hat̥-ci
2P-DU village go-DU
'तिमी दुई गाँउ जान्छौं।'

an-ni t̥el k^hat̥-ni
2P-PL village go-PL
'तिमीहरू गाँउ जान्छौं।'

उदाहरण (१६५) मा [-ci] ले द्वितीय पुरुष दुईवचनसँग र [-ni] ले द्वितीय पुरुष बहुवचनसँग सङ्गति देखाएको छ। तर द्वितीय पुरुष एकवचनमा सङ्गति शून्य देखिन्छ।

(१६६) k^hə t̥el k^hat̥-e
2P.SG village go-NPST
'ऊ गाउँ जान्छ।'

k^hə-s t̥el k^hat̥-ni
2P-PL village go-PL
'उनीहरू गाउँ जान्छन्।'

उदाहरण (१६६) मा [-ni] ले तृतीय पुरुष बहुवचनसँ सङ्गति देखाएको छ। तृतीय पुरुष एकवचनमा भने सङ्गति अचिन्हित वा शून्य रहेन्छ।

माथिको उदाहरणका आधारमा कुलुङ भाषाको वचन सङ्गतिलाई निम्न तालिकामा देखाइएको छ।

	एकवचन	दुईवचन	बहुव
प्रथम पुरुष	[-ɔ:]	[-ci]	[-∅]
द्वितीय पुरुष	[-∅]	[-ci]	[-ni]
तृतीय पुरुष	[-∅]	-	[-ni]

तालिका ४.४: वचन सङ्गति

४.१.४ रूपात्मक अभिलक्षणाको द्वित्वको विश्लेषण

कुनै पनि भाषिक एकाई (रूप, शब्द र पद) मा एकै प्रकारको रूपतात्त्विक अभिलक्षण दुई वा दुईभन्दा धेरै वाक्यहरू अर्थ भेद नभई प्रकट भए त्यसलाई वाक्यात्मक द्वित्व भनिन्छ (Barbiers 2013)।

वाक्यात्मक द्वित्वलाई प्राकृतिक मानव भाषाको गुण मानिएको छ। संसारको भाषाहरूमध्ये डच, इटालियन, हिन्दी आदि भाषाहरूमा यस प्रकारको वाक्यात्मक द्वित्व पाइन्छ। यस प्रकारको भाषिक तथ्यहरू विभिन्न रूपमा पाइन्छन्।

(क) पूर्ण र आंशिक

(ख) वैकल्पिक र अनिवार्य

(ग) प्रकार्य र शाब्दिक द्वित्व

(घ) निकट र दूरवर्ती

(ङ) देखावटी र वास्तविक

(च) क्षेत्रीय र सम्भाषणीय

यसको सैद्धान्तिक आधारको भाषा विज्ञानमा ठुलो प्रभाव रहेको देखिन्छ। वाक्य, मानव व्याकरण, ज्ञान, शरीर, समाज आदिका कारणले भाषामा यस्ता प्रक्रियाहरू घटित हुन्छ भन्ने विद्वानहरूको मत रहेको पाइन्छ। कुलुङ भाषा सर्वनामिक विशेष भाषा भएका हुनाले कुलुङ सर्वनाम प्रधान वाक्यमा द्वित्व जस्ता विशेषता पाइन्छ। कुलुङको सबै सर्वनाम वा पुरुषमा यो विशेषता पाइँदैन। प्रथम पुरुष एकवचन र दुईवचन, द्वितीय पुरुष दुईवचन र बहुवचन अनि तृतीय पुरुष बहुवचनमा द्वित्व पाइन्छ।

(१६७)	kɔŋ	gʌucaran	khat-ɔ:
	1P.SG	gaucharan	go-1P.SG.NPST
	[1P.SG-१]		[1P.SG-२]
	'म गौचरण जान्छु'		

(१६७) को उदाहरणमा दुईवटा अभिलक्षण दुई पल्ट दोहोरिएको छ।

(१६८)	kas	gʌucaran	khat-ci
	1P.DU	gaucharan	go -DU
	[DU-१]		[DU -२]
	'हामी दुई (म र तिमी) गौचरण जान्छौं'		
	kas-ka	gʌucaran	khat-ci-ka
	1P.DU -EXCL	gaucharan	go -DU-EXCL
	[DU-EXCL-१]		[DU-EXCL -२]
	'हामी दुई (म र उ) गौचरण जान्छौं'		

an-ci	gʌucaran	khat-ci
1P-DU	gaucharan	go -DU
[DU-१]		[DU -२]

'तिमी दुई गौचरण जान्छौ'

उक्त उदाहरण (१६ ८) मा प्रथम र द्वितीय पुरुषमा दुईवचन दोहोरिएको पाइन्छ।

(१६ ९)	an-ni	gʌucaran	khat-ni
	2P-PL	gaucharan	go -PL
	[PL-१]		[PL-२]

'तिमीहरू दुई गौचरण जान्छौ'

khə-s	gʌucaran	khat-ni
3P-PL	gaucharan	go -PL
[PL-१]		[PL-२]

'उनीहरू दुई गौचरण जान्छन्'

उदाहरण (१६ ९) मा द्वितीय र तृतीय पुरुषमा बहुवचन दोहोरिएको देखिन्छ। उदाहरण (१६ ७)(१६ ७), (१६ ८) र (१६ ९) का वाक्यमा एउटै अर्थ भएको रूपतात्त्विक अभिलक्षण (वचन वा पुरुष) दुई पल्टसम्म दोहोरिन गएका छन्। उदाहरण (१६ ८) अनुसार असमावेशीमा पनि द्वित्व रूप पाइएको छ।

पाँचौं अध्याय: उपसंहार तथा निष्कर्ष

पहिलो अध्यायमा कुलुड भाषाको भाषावैज्ञानिक अध्ययन विषयसम्बन्धी पूर्व अध्ययन तोस्लमाद्वारा भएको पाइन्छ। तोस्लमाबाहेक कुलुड भाषाको वैज्ञानिक अध्ययन सिक्किमबाट चहक मनी राईले गरेका छन्। हालैमा श्रीति राईले कुलुड व्याकरण विषयमा अध्ययन गरिरहेका छन्।

दोस्रो अध्यायमा कुलुड भाषा र जातिको चर्चा गर्दा भोटवर्मेली परिवारको अन्य भाषामा जस्तै छुट्टै भाषिक विशेषता कुलुडमा रहेको छ। आसाम लिङ्गे (सिक्किम) - को सन्दर्भमा त्यहाँका कुलुड वक्ता बहुभाषी भएको कारण भाषाको प्रयोग क्षेत्र घट्दै गइरहेको छ। तसर्थ त्यस क्षेत्रमा कुलुड भाषाको स्थिति सङ्कटमय देखिन्छ। तर साइनोसम्बन्धीको प्रयोग क्षेत्रमा कुलुड भाषाको मात्र प्रयोग भएको पाइन्छ। आसाम लिङ्गेको कुलुड जातिलाई विभिन्न परिवेश — सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक आदिबाट हेर्दा यसमा १०-१५ वर्ष अघिको तुलनामा भन्दा अहिले धेरै परिवर्तन भइसकेको पाइन्छ। तर कतिपय रीति-थितिहरू भने मासिएर गइरहेको छ।

तेस्रो अध्यायको कुलुड भाषाबारे खण्डीय र खण्डेतर ध्वनिको अध्ययनद्वारा खण्डीय ध्वनिमा २७ वटा व्यञ्जन ध्वनि, एकस्वर ६ वटा र अग्र अनि पश्च गरी ६ वटा द्विस्वर प्राप्त भएको छ। खण्डेतर ध्वनिमा मात्रा, श्वासन, महाप्राण र अनुतान पाएका छन्।

वर्णको अध्ययनमा २३ वटा भिन्न वर्ण ५ वटा संवर्ण पाइएको छ। जस्तै /g/ वर्णको [g^h], /b/ वर्णको [b^h], /d/ वर्णको [d^h], /dz/ वर्णको [dz^h] र /d/ वर्णको [d^h] संवर्ण हो। यसबाट कुलुड घोष महाप्राण ध्वनिहरू घोष अल्पप्राणहरूको संवर्ण हुन् भन्ने तथ्यको पुष्टि हुँदछ। कुलुडमा महाप्राण ध्वनि सिक्किममा बोलिने कुलुडमा मात्र सीमित रहेको पाइन्छ। यसको कारण अन्य भाषाको प्रभावले गर्दा हो भन्ने जानकारी आसामलिङ्गेको कुलुड वक्ता नन्दुराम राईबाट प्राप्त भएको छ। राईको भनाइअनुसार नेपालमा बोलिने कुलुड भाषामा घोष

महाप्राण ध्वनि पाइँदैन। यो कुरा साँचो हो भन्न सकिन्छ। नेपालबाट तोस्लमाद्वारा गरिएको अध्ययनमा कुलुड भाषामा घोष महाप्राण ध्वनि पाइएको छैन। कुलुड स्वरमा पाइने मात्रा ध्वनिहरू परस्पर व्यतिरेकी वर्णहरू हुन्, जसमा मात्राले गर्दा शब्दमा अर्थ हुने गर्दछ। जस्तै - [bo] को अर्थ 'भुँडे' र [bo:] को अर्थ 'सुगुर' हुन्छ। तसर्थ कुलुड मात्रामा व्यतिरेकी वितरण भएको पाइन्छ।

कुलुडका अक्षरमा प्रायः /n/, /ŋ/ र /m/ नासिक्य ध्वनि वा वर्णहरू पाइन्छन्। यसको अक्षर संरचनाको आरम्भकमा शून्य वा अधिकतम दुई र समापकमा शून्य वा अधिकतम एकसम्म व्यञ्जन रहन सक्छ। यसै आधारमा कुलुड अक्षर संरचनालाई $C^n_0VC^n_0$ अथवा $C^2_0VC^1_0$ सूत्रमा बाँधिएको हो।

चौथो अध्यायको निष्कर्षमा भाषिक अभिलक्षणलाई समावेश गरिएको छ। अभिलक्षण सूची (Feature Inventory) -मा विकारी शब्दहरूले रूपमा विविधता देखाउँछ। यी विविध रूपहरू कुनै अर्थ प्रकार्यसित सम्बन्धित हुन्छ, जसलाई अभिलक्षण भनिएको छ। भाषिक अभिलक्षण विभिन्न व्याकरणिक तहसित सम्बन्धित हुन्छ। ती तहअन्तर्गत अभिलक्षणहरूको अध्ययन गरिन्छ। रूपसित सम्बन्ध हुने अभिलक्षण रूप वाक्यात्मक अभिलक्षण (MORPHO-SYNTACTIC FEATURE) हो। जस्तै, फाई-फिचर (Phi-feature) - को सम्बन्ध पदसङ्गतिसित रहेको छ। यसैले फाई-फिचरलाई रूपतात्त्विक अभिलक्षण पनि भनिएको छ। कुनै अभिलक्षणहरूको सम्बन्ध अर्थसित पनि रहेको हुन्छ। यस अभिलक्षणलाई रूप अर्थतात्त्विक अभिलक्षण (MORPHO-SEMANTIC FEATURE) भनिन्छ। जस्तै, कालको अध्ययन गर्दा यो अर्थसित सम्बन्ध रहेको पाइन्छ। अभिलक्षणलाई महत्ताको समूचय (set of value) - ले व्यक्त गर्छ। यी आधारमा अभिलक्षणलाई बुझ्न सकिन्छ। कुनै भाषामा वचन भेद छ भने त्यस भाषामा एकवचन, दुईवचन, बहुवचन आदिमा रूपको भेद पाइन्छ। ती अभिलक्षणले महत्ताको समूचयलाई व्यतिरेकी वितरणको रूपमा देखाएको हुन्छ।

भाषिक अभिलक्षण अध्ययनका लागि किबोर्ड (KEYBORD 2008) र किबोर्ड (KEY BORD 2014) - लाई आधार बनाएर कुलुड भाषाको रूपतात्त्विक अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ। आसाम लिङ्गे (सिक्किम) - मा प्रचलित कुलुड भाषा (व्याकरणिक कोटि) अध्ययनमा निम्नलिखित अभिलक्षणहरू पाइएका छन्।

अभिलक्षण सूची

रूपतात्त्विक

रूप-आर्थिक

पुरुष	आदर
वचन	आयाम
समावेशि असमावेशी स्थिति	क्रिया
कारक	संयोगिता
काल	सङ्गति
पक्ष	-
भाव	-

तालिका ५.१: कुलुड भाषिक अभिलक्षण सूची (स्रोत:

<http://www.grammaticalfeatures.net/>)

१.१ [पुरुष: प्रथम, द्वितीय, तृतीय]

कुलुड भाषाको पुरुष अभिलक्षणमा तिनवटा महत्ता पाइन्छ। यसका रूपहरू निम्नलिखित छन्।

प्रथम प्रथम

द्वितीय प्रथम

तृतीय प्रथम

kɔŋ

an-ø

k^hə-ø

1P.SG

2P-SG

3P-SG

'म'

'तिमी'

'ऊ'

kas	an-ci	-
1P.DU	2P-DU	
'हामी दुई'	'तिमी दुई'	
kei	an-ni	k ^h ə-s/-ci
1P.PL	2P-PL	3P-PL
'हामीहरू'	'तिमीहरू'	'उनीहरू'

१.२ [वचन: एकवचन, दुईवचन, बहुवचन]

कुलुड भाषामा पुरुष र वचनको परस्पर सम्बन्ध रहेको हुन्छ। कुलुडमा एकवचन, दुईवचन र बहुवचन गरी तिनवटा महत्ता छन्।

एकवचन	दुईवचन	बहुवचन
kɔŋ	kas	kei
1P.SG	1P.DU	1P.PL
'म'	'हामी दुई'	'हामीहरू'
an	an-ci	an-ni
2P-SG	2P.DU	2P-PL
'तिमी'	'तिमी दुई'	'तिमीहरू'
k ^h ə		k ^h ə-s/-ci
3P-SG		3P-PL
'ऊ'		'उनीहरू'

एकवचनमा शून्य रूप हुन्छ। प्रथम पुरुषलाई छोडेर तृतीय पुरुष दुईवचन सूचक [-

ci] र बहुवचन सूचक [-ni] /[-s]/[-ci] हुन्छ। संज्ञाको बहुवचन सूचक -ci मात्र हुन्छ।

१.३ [समावेशी र असमावेशी स्थिति: समावेशी, असमावेशी]

कुलुड समावेशी र असमावेशी स्थिति अभिलक्षणमा दुईवटा महत्ता छन्। समावेशीको सूचक [-∅] र असमावेशीको [-ka] हुन्छ।

समावेशी

kas-∅

1P.DU-INCL

'हामी दुई (म र तिमी)'

kei-∅

1P.PL-INCL

'हामीहरू (म र तिमीहरू)'

असमावेशी

kas-ka

1P.DU-EXCI

'हामी दुई (म र उ)'

kei-ka

1P.PL-EXCI

'हामीहरू (म र उनीहरू)'

१.४ [आदर: निम्न, मध्य/उच्च]

कुलुडमा आदर अभिलक्षणको महत्ता दुईवटा छन्। [-e] ले निम्न र [-ni] ले मध्य वा उच्च आदरको बोध गराउँदछ।

निम्न आदर

an k^hat̚-e

2P.SG go-NPST.LHON

मध्य वा उच्च आदर

an k^hat̚-ni

2P.SG go-PL.NLHON

कुलुडमा [-ni] सर्गको रूप संपृक्त हुन्छ। यसले वचनको सन्दर्भमा बहुवचनको सङ्केत गर्दछ भने आदरको सन्दर्भमा उच्च आदर बुझाउँदछ।

१.५ [आयाम: निकटवर्ती, कम दूरवर्ती, दूरवर्ती]

कुलुड आयाम अभिलक्षणमा तिनवाट महत्ता निकटवर्ती, कम दूरवर्ती र दूरवर्ती पाइन्छ।

निकटवर्ती	कम दूरवर्ती	दूरवर्ती
uŋkə	nəkə	muŋkə
PROX	LDIST	DIST
'यो'	'त्यो (कम्ति टाडा)'	'त्यो (निकै टाडा)'

ik ^h i	mik ^h i
PROX	DIST
'यहाँ'	'त्यहाँ'

१.६ [काल: भूत, अभूत];

कालको दुईवटा महत्ता पाइन्छ। ती भूत र अभूत हुन्।

१.७ [अभूत: वर्तमान, भविष्य]

अभूतको पनि दुईवटा महत्ता रहेको छ।

१.८ [पक्ष: अपूर्ण, पूर्ण]

पक्ष अभिलक्षणको महत्ता अपूर्ण र पूर्ण रहेको छ। अपूर्ण पक्षलाई सङ्केत गर्ने सर्ग [-tɔŋ] र पूर्ण पक्षलाई चिनाउने प्रत्यय [-kə] हो।

१.९ [भाव: आज्ञार्थक, इच्छार्थक]

कुलुडमा भावको पनि दुईवटा महत्ता छन्। ती आज्ञार्थक भाव र इच्छार्थक भाव हुन्। [-wə]

आज्ञार्थक भाव र [-wa] वा [-nu] इच्छार्थक भावको सूचक हो।

१.१० [कारक: +स्थान सम्बन्धी, -स्थान सम्बन्धी];

कुलुड भाषामा कारकको अभिलक्षण चिनाउदा स्थान सम्बन्धी भएकोलाई (+) र नभएकोलाई (-) चिन्हले अङ्कित गराएको हुन्छ।

[+स्थान सम्बन्धी: अधिकरण, अपादान, बहिरर्थी];

[-स्थान सम्बन्धी: ऊर्जावत्, कर्म, करण, सम्बन्ध, सम्बोधन]

कारकमा मूलतः दुईवटा महत्ता छन्। कारकका सूचकहरू धेरै संख्यामा पाइन्छन् (हेर्नुहोस्...चौथो अध्यायको तालिका ४.२:)।

१.११ [क्रिया: सकर्मक, अकर्मक]

कुलुड क्रिया अभिलक्षणको सकर्मक र अकर्मक दुई महत्ता देखिन्छ।

१.१२ [संयोगिता: दुईवचन, बहुवचन]

संयोगिता (associability) अभिलक्षणको महत्तामा दुईवचन र बहुवचन रहेको छ।

१.१३ [सङ्गति: +सङ्गति, -सङ्गति]

[+सङ्गति: पुरुष, वचन]

[-सङ्गति: संज्ञा एकवचन, संज्ञा बहुवचन]

सङ्गतिको महत्तालाई सङ्गति भएकोलाई (+) र नभएकोलाई (-) चिन्हले देखाएको छ। कुलुडमा विशेषतः पुरुष र वचनमा सङ्गति भएको पाइन्छ। एकवचन संज्ञा र बहुवचन संज्ञामा सङ्गति पाइँदैन वा चिन्हित हुँदैन। जसलाई असङ्गति भनिन्छ।

यस शोध प्रबन्ध तयार पार्दा विलुप्त हुन लागेको कुलुड भाषाको वक्ता भएकाले यस शोध विषयलाई सीमित समयको कारणले धेरै वा यथेष्ट तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गरेर आफ्नो विषयलाई अझ गहनतापूर्वक अध्ययन विश्लेषण गर्न समर्थ हुन सकिन। तसर्थ उक्त विषयलाई लिएर आगामी दिनमा अन्यान्य शोधार्थीहरूले अझ गहनतापूर्वक अध्ययन गर्नेछन् भनी अपेक्षा

गर्न सकिन्छ ।

अध्ययनको प्राप्ति

कुलुङ भाषामा तिन प्रकारका पुरुष पाइएको छ । संज्ञा र तृतीय पुरुषमा दुई प्रकारको वचन र प्रथम र द्वितीय पुरुषमा तिन प्रकारको वचन प्राप्त भएको छ । कुलुङ भाषाको प्रथम पुरुष एकवचन र बहुवचनमा समावेशी र असमावेशी जस्ता व्याकरणिक कोटि प्राप्त भएको छ । आयाममा निकटवर्ती, कम दूरवर्ती र दूरवर्ती गरी तिन भेद प्राप्त भएका छन् । नामपदमा आदर पाईँदैन तर क्रियापदमा निम्न र मध्य वा उच्च आदरको सङ्गति प्राप्त भएको छ । कुलुङ भाषामा ९ भिन्न प्रकारका कारक प्राप्त भएका छन् र यसको १६ वटा सूचक रहेका छन् । भूत र अभूत काल प्राप्त भएको छ । दुई प्रकारको भाव र पक्ष पाइएको छ । पुरुष, वचन र असमावेशीमा द्वित्व विशेषता पनि प्राप्त भएको छ ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

क) नेपाली पुस्तकः

१. कुलुड राई, तीलक शंकर .१९४४. किराँत मुन्धुम सम्मृद्धी इतिहास बंशवाली (दोस्रो संस्करण), भद्रपुर रोडः बुद्ध प्रिन्टिङ्ग प्रेश।
२. खम्बु, सी एम .२००५. राई को हुन्?, निमफुटी लेप्चा (प्रका.), संघनाथ भवन, नाम्ची, दक्षिण सिक्किम।
- चामलिङ, पी एम .२००९. रिदुम थाप्सङ, जोरथाङ (दक्षिण सिक्किम): रिजा प्रिन्टर्स।
३. पोखरेल, माधवप्रसाद .२०००. ध्वनिविज्ञान र नेपाली भाषाको ध्वनि-परिचय, नेपालः राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान।
४. तिवारी, दीपक .२०१३. सिक्किमको नेपाली साहित्यिक इतिहास परम्परा: स्वरूप र प्रवृत्ति, रमा तिवारी (प्रका.), नाम्ची, दक्षिण सिक्किम।
५. यादव, योगेन्द्रशसाद र भीमनारायण रेग्मी .२००२. भाषाविज्ञान, कीर्तिपुरः न्यु हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज।
६. राई, कृपा शल्याण .१९८९. (ते सं), राई अक्षरको वर्णमाला, अखिल किराँत राई संघ, आसाम लिङ्गे, पूर्व सिक्किम।
७. राई, तीलक शंकर .१९९६. किराँत मुन्धुम सम्मृद्धी इतिहास बंशवाली, नरबहादुर राई (प्रका.), नेपाल।
८. सिंह, जी पी .१९९०. 'प्राचीन भारतमा किराँतहरू', टी बी राई (अनु), नाम्ची (दक्षिण सिक्किम): निर्माण प्रकाशन।
९. शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् .२००७. आधुनिक भाषाविज्ञान (द्वितीय संस्करण), भोटाहिटी (काठमाडौं): विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।

ख) अङ्ग्रेजी पुस्तक

१. Rai, Balaram .2008. *Khambus (RAIS) their retold accounts*, Namchi (South Sikkim): Nirman Prakashan.
२. Tolsma, Gerard Jacobus .1997. *A Grammar of Kulung*, Leiden- Himalaya-Talen Project.
३. Tolsma, Gerard Jacobus .1994. *A Study of Kulung Verbal Morphology*, Tatsuo Nishida.

ग) पत्र-पत्रिका

१. खम्बु, सि एम .२००४. (सम्पा). *सिल्वास्को* (त्रैमासिक: अप्रेल वर्ष २, अंक २), सिक्किम: अखिल किराँत राई संघ।
२. खम्बु, सि एम .२००८. (सम्पा), *सिल्वास्को*, वर्ष १ अंक ३ अप्रेल, अखिल किराँत राई संघ, सिक्किम केन्द्रीय कार्यालय, गान्तोक।
३. थोमरोस, भूपध्वज (सम्पा), *सुकतूम*, काठमाडौं: छमतेइ होस्को थाम्पू।
४. थोमरोस, भूपध्वज (सम्पा), *सुकतूम*, वर्ष ४९, नमस्ते प्रिन्टिङ्ग प्रेस, मैतिदेवी, काठमाडौं।
५. थोमरोस, भूपध्वज .१९९९. (सम्पा), *सुकतूम*, वर्ष ६ अंक ५, सुकतूम प्रकाशन, काठमाडौं।
६. थोमरोस, भूपध्वज .२०१३. (सम्पा), *छेलाम्तूम*, वर्ष ११ अंक १, भद्रकाली अप्सेट प्रेस, पुतली सडक, काठमाडौं।
७. थोमरोस, भूपध्वज .२००७. (सम्पा), *सोत्तो-कुलुचीम् सुक्तुम्* (सोताड- कुलुड वंशावली), प्रिन्टर्स वर्ल्ड पब्लिसिङ्ग, डिल्ली बजार, काठमाडौं।

घ) website

१. <http://www.grammaticalfeatures.net> dated: 22.02.2015
२. Kulung language - Wikipedia, the free encyclopedia dated: 12.07.2013
३. Kulung/Ethnologue - 14.08.2014
४. <http://dbpedia.org> - 02.10.2014

५. Endangered Language Groups - 11.11.2014

परिशिष्ट १: प्रश्नावली

(१.१) koŋ sɔɡɔ kʰat̚-ɔ:

1P.SG jungle go-NPST.1P.SG

'म जङ्गल जान्छु।'

(१.२) kas sɔɡɔ kʰat̚-ci

1P.DU jungle go-DU

'हामी (दुई) जङ्गल जान्छौं।'

(१.३) kei sɔɡɔ kʰat̚-e

1P.PL jungle go-NPST

'हामी (दुईभन्दा बेसी) जङ्गल जान्छौं।'

(१.४) an-ø sɔɡɔ kʰat̚-e

2P-SG jungle go-NPST

'तिमी जङ्गल जान्छौ।'

(१.५) an-ci sɔɡɔ kʰat̚-ci

2P-DU jungle go-DU

'तिमीहरू (तिमी र म वा तिमी र ऊ) जङ्गल जान्छौं।'

(१.६) an-ni sɔɡɔ kʰat̚-ni

2P-PL jungle go-PL

'तिमीहरू (तिमी र हामी वा तिमी र उनीहरू) जङ्गल जान्छौं।'

(१.७) k^hə-∅ sɔgɔ k^hat̪-e

3P -SGjungle go-NPST

'उ जङ्गल जान्छ।'

(१.८) k^hə-ci/-s sɔgɔ k^hat̪-ni

3P -PL jungle go-PL

'उनीहरू/तिनीहरू जङ्गल जान्छन्।'

(१.९) nichɔ-∅ sɔgɔ k^hat̪-e

brother-SG jungle go-NPST

'भाई जङ्गल जान्छ।'

(१.१०) nichɔ-ci sɔgɔ k^hat̪-e

brother-PL jungle go-NPST

'भाईहरू जङ्गल जान्छन्।'

(१.११) siṭa-∅ sɔgɔ k^hat̪-e

Sita -SG jungle go-NPST

'सीता जङ्गल जान्छ।'

(१.१२) siṭa-ci sɔgɔ k^hat̪-e

Sita -PL jungle go-NPST

'सीताहरू जङ्गल जान्छन्।'

(१.१३) pi-∅ g^has cə:-e

cow-SG grass eat-NPST

'गाई घाँस खान्छ ।'

(१.१४) pi-ci g^has cə:-e

cow-PL grass eat-NPST

'गाईहरू घाँस खान्छन् ।'

(१.१५) k^hɔŋ-ø t̪u:-e

bowl-SG be-NPST

'बटुका छ ।'

(१.१६) k^hɔŋ-ci t̪u:-e

bowl-PL be- NPST

'बटुकाहरू छन् ।'

(१.१७) duk^h-ø t̪u:-e

sad-SG be- NPST

'दुःख छ ।'

(१.१८) duk^h-ci t̪u:-e

sad-PL be- NPST

'दुःखहरू छन् ।'

(१.१९) mimc ^h a	d ^h is-a		
woman	fall-PST		
'केटो	लडयो।'		
(१.२०) wacc ^h a	d ^h is-a		
man	fall-PST		
'केटी	लडी।'		
(१.२१) pi	d ^h is-a		
cow	fall-PST		
'गाई	लडयो।'		
(१.२२) gululungma	d ^h is-a		
vehicle	fall-PST		
'गाडी	लडयो।'		
(१.२३) lun	d ^h is-a		
stone	fall-PST		
'दुङ्गा	लडयो।'		
(१.२४) unjə	k ^h ɔŋ	tebʌl-tɔ	t̪u:-e
PROX.SG	bowl	table-LOC	be-NPST

'यो बटुका टेबलमाथि छ।'

(१.२५) ik^{hi} k^{him} t̪u:-e

PROX house be-NPST

'यहाँ घर छ।'nəkə

(१.२६) k^hɔŋ teβl-t̪ɔ t̪u:-e

DIST (little distant) bowl table-LOC be-NPST

'त्यो (अलिक टाढा) बटुका टेबलमाथि छ।'

(१.२६) muŋkə k^hɔŋ teβl-t̪ɔ t̪u:-e

DIST.SG bowl table-LOC be-NPST

'त्यो बटुका टेबलमाथि छ।'

(१.२७) mi^{hi} k^{him} t̪u:-e

DIST house be-NPST

'त्यहाँ घर छ।'

(१.२७) uŋkə-ci k^hɔŋ teβl-t̪ɔ t̪u:-e

PROX-PL bowl table-LOC be-NPST

'यी बटुकाहरू टेबलमाथि छन्।'

(१.२८) nəkə-ci k^hɔŋ teβɹɹ-tɔ tu:-e

DIST (little distant)-PL bowl table-LOC be-NPST

'ती (अलिक टाढा बुझाउँने) बटुकाहरू टेबलमाथि छ।'

परिशिष्ट २: क्रियाको रूपावली

(२.१) [pik-], 'भन्'

kɔŋ	pik-ɔ:
kas	pik-ci
kas-ka	pik-ci-ka
kei	pik-e
kei-ka	pik-e-ka
an	pik-e
anci	pik-ci
anni	pik-ni
k ^h ə	pik-e
k ^h ə-s	pik-ni

(२.२) [k^hat-], 'जा'

kɔŋ	k ^h at-ɔ:
kas	k ^h at-ci
kas-ka	k ^h at-ci-ka
kei	k ^h at-e
kei-ka	k ^h at-e-ka
an	k ^h at-e
anci	k ^h at-ci
anni	k ^h at-ni
k ^h ə	k ^h at-e
k ^h ə-s	k ^h at-ni

(२.३) [t̪u-], 'बस्'

kəŋ	tu-ɔ:
kas	tu-ci
kas-ka	tu-ci-ka
kei	tu-e
kei-ka	tu-e-ka
an	tu-e
anci	tu-ci
anni	tu-ni
k ^h ə	tu-e
k ^h ə-s	tu-ni

(२.३) [b^han-], 'आ'

kəŋ	b ^h an-ɔ:
kas	b ^h an-ci
kas-ka	b ^h an-ci-ka
kei	b ^h an-e
kei-ka	b ^h an-e-ka
an	b ^h an-e
anci	b ^h an-ci
anni	b ^h an-ni
k ^h ə	b ^h an-e
k ^h ə-s	b ^h an-ni

परिशिष्ट ३: आसाम लिङ्गजेका कुलुड भाषीहरूसितको अन्तर्वाता

(३.१) तपाईंले आफ्नो भाषा कसरी सिक्नु भयो?

नन्दुराम राई: पहिला त एउटा कुरा घरमा हो, सानो हुँदा आमासँग बोलथे। पछिबाट भाषामा जिज्ञासाप्रति बढ्न थाल्यो। त्यहाँदेखि पत्रकारीतामा एक-दुई कुराहरू सिके। कुलुडसम्बन्धित प्रकाशित एक दुई किताबहरू पढे। धेरै त होइन अधिभन्दा अलिक भाषाको ज्ञान हासिल गरे।

(३.२) तपाईंहरूको ज्ञान वा थाह भएअनुसार आसाम लिङ्गजेमा कुलुड जातिबाहेक अन्य छिमेकी जातिहरूले कुलुड भाषा बोल्ने गर्थे कि र हालै वा वर्तमानमा पनि अन्य जातिमा कुलुड भाषाको व्यवहार कतिको पाइन्छ?

नन्दुराम राई: हामीले सुन्दा कता-कता एक दुईजना भोटियाहरू छुटमुट रूपमा बोल्ने गर्थे। एकजना शर्माले पनि बोलथे। अझ पनि कुलुड वक्तासँग सम्पर्कमा हुने अन्य जातिले पूर्ण वाक्यको रूपमा बोल्न नसके पनि उनीहरूले केही क्षेत्रमा प्रयोग गरेको पाइन्छ।

(३.३) आसाम लिङ्गजे ठाउँको नामकरण कसरी भएको हो?

धनबहादुर राई: यो भोटिया भाषाको आछाम रिङ्गु शब्दबाट आएको हो। भोटिया भाषामा यसको अर्थ लामो लहर भन्ने बुझिन्छ।

पन्चबहादुर राई: यो त पहिला आसामको मान्छे आएर बसेको कारण आसाम लिङ्गजेको आसाम शब्द नाम बासेको हो भनिन्छ।

(३.४) आसाम लिङ्गजेको नामकरण आछाम रिङ्गु भोटिया भाषाबाट भएको

थाह लागेको छ। त्यसैले तपाईंहरूको वा भोटिया भाषामा आछाम र रिङ्गु भनेको नेपाली भाषामा के अर्थ हुन्छ?

कर्मारिन्धेन भोटिया: आछाम त थाह भएन तर रिङ्गु भनेको चाँहि लामो वा एक लहरसित भन्ने अर्थ हुन्छ।

(३.५) कुलुङ जातिमा एउटा नानीको जन्म भएपछि छोरीको कति दिनमा र छोराको कति दिनमा न्वारन गर्ने चलन रहेको छ?

धनबहादुर राई: पाँच दिनमा छोरीको र छ दिनमा छोराको न्वारन गरिने चलन रहेको छ।

यसपछि पाँच महिनामा छोरीको भात खुवाई र छोराको छ महिनामा भात खुवाई हुन्छ। उहिले चाँहि छोरीलाई सात वर्षमा गुनेऊ-चोलो दिने चलन थियो भने अहिले यो चलन हटेको छ। तीन, पाँच र सात वर्ष पुगेपछि छोराको केस कट्ने चलन थियो। त्यसलाई छेवार भनिन्छ। उहिले जहिले पनि केस कट्दा हुन्थो भने अहिले चाँहि स्कूल पठाउनु पर्छ भनेर तीन वर्ष पुगेपछि छोराको केस कट्ने गर्छ।

(३.६) छेवार वा केस कट्ने कार्य चाँहि बिजोडी वर्षमा नै गर्नुपर्छ?

धनबहादुर राई: हो, बिजोडी वर्षमा नै यो कार्य गर्नु पर्दछ।

(३.७) नानीको जन्म भएपछि प्रायः जातिहरूमा आ-आफ्नै तरिकाले घर चोख्याउने चलन छ। यसरी नै कुलुङ समाजमा यसको के-कस्तो चलन रहेको छ?

धनबहादुर राई: तील, जौँ, जल दुङ्गा, पानी, दुबो, ग्वँहत आदिले घर चोख्याउनु पर्छ।

(३.८) यो घर चोख्याउने वा न्वारनको कार्य घरको मान्छेले नै गर्ने चलन छ

कि धामी-झाँकीद्वारा गरिन्छ?

धनबहादुर राई: होइन, यो कार्य घरकै मान्छेले गर्छ। विशेष गरी नानीको बाबुले गर्ने चलन छ।

यस दिन नानीको नामकरण गरिन्छ। विशेष गरी पात्रो हेरेर नानीको नाउँ राखिन्छ। न्वारन भन्नको अर्थ नामकरण गर्ने दिन हो।

(३.९) कुलुङ जातिमा मरौ भएको खण्डमा के-के खानु बार्नु पर्दछ?

धनबहादुर राई: उहिले कुलुङ जातिमा मान्छे मरेको खबर आउनु साथ अघिल्लो दिन पकाइ राखेको भात-सब्जी, चिया, थापि राखेको पानी आदि बासी चीज सबै फेक्ने चलनथियो। अहिले यो चलन हटेको छ। जोडी महिनामा मरेको मान्छेको काम फेक्नु हुँदैन थियो। अहिले यो पनि बार्नु छोडेको छ।

"एक पल्ट हाम्रो देप्दे (बडा) खस्नु भएको थियो हाम्रो पापा (बाबा) - ले मामा (आमा) - लाई अघिल्लो दिन को बासी चीज सबै फेक्नु लगाउनु भएको थियो, मलाई अझ थाह छ।"

कुलुङ्गेहरूमा कालो दाल, सिस्नु, पिंडालु आदि बर्ने चलन छ। ढोग-भेट, दामीद्वारा फुकफाक गर्नु हुँदैन।

(३.१०) कति दिनपछि मरेको मान्छेको सुद्धाईको वा कर्म गर्ने चलन रहेको छ?

धनबहादुर राई:हिज-आज १३ दिनमा घेवा गर्ने चलन रहेको छ। उहिले चाँहि २८ दिनसम्म नून तेल बार्नु पर्थ्यो हरे। यसले गर्दा गाउँमा राम्रै मान्छेको पनि मरौ एक-होरो भएको कारण कुलुङ्गेहरूले एक दिन मात्र बारौ भनेर निर्णय लिएको रे। त्यस दिनदेखि मान्छे मरेको एकै दिनमा घेवा गर्ने चलन सुरू हुन थाल्यो। " मलाई थाह भएअनुसार मेरो मामा खस्दा पनि जंगल लगेको दिन नै काम फ्याकेको

थियो । "

हाम्रो चाँहि छेत्री-बाहुनको जस्तो सेतो लुगा लगाउने साथै कोरा बस्ने चलन छैन । हाम्रो चाँहि आमा-बाबा मर्दा छोरा मान्छेले छोपा (सेतो कपडाको) टाउकोमा बान्नु पर्छ । घेवाको दिन केस कटि सकेपछि चाँहि सेतो लुगा लगाउने चलन छ ।

(३.११) कुलुङमा मरेको मान्छेको लाशलाई कसरी राखिन्छ?

धनबहादुर राई: कुलुङमा मरेको मान्छेको लाशलाई खुम्चाएर राखिन्छ । मरेको दिन चाँहि मारेको ठाउँमा नै राखिन्छ ।

(३.१२) तपाईंको ज्ञानअनुसार आसाम लिङ्गजेमा कुलुङ्गेहरू बसोबास गर्न थालेको कति पुस्ता भयो?

धनबहादुर राई: हामीलाई आठ पुस्तासम्म मात्र थाह छ । त्यहाँदेखि अधिको थाह भएन ।

(३.१३) यहाँका कुलुङ्गेले शिक्षा (स्कूल) ग्रहण गर्न थालेको कति पुस्तासम्म भयो?

धनबहादुर राई: लगभग दुई तीन पुस्तासम्म शिक्षाको क्षेत्रमा कुलुङ्गे अघि सरेको पाइन्छ ।

(३.१४) जी. जे तोस्लमाको नेपालमा बोलिने कुलुङ भाषाको अध्ययनमा घोष महाप्राण ध्वनि जस्तै b^h , t^h , g^h , आदि भेटिएको छैन । तर आसाम लिङ्गजेमा बोलिने कुलुङ भाषामा पाइएको छ । जस्तै bham 'फापर' शब्द भेटिएको छ । यस विषयमा तपाईंको केही आफ्नो विचार रहेको छ?

धनबहादुर राई: हो, यो कुरा सही हो नेपालतिर फापरलाई [bam] भनिन्छ । यता पनि [b^ham]

र [bam] दुवै प्रयोग गछ्यौं। सिक्किमका कुलुङ्गेहरू बहुभाषी भएको कारण घोष ध्वनिमा महाप्राण पाइएको हो। यो अन्य भाषाको प्रभाव पनि हो। नेपालमा भने कुलुङ्गेहरू प्रायः एकभाषी रहेको छ। त्यहाँका कुलुङ भाषामा अन्य भाषाको प्रभाव देखिन्दैन।

(३.१५) आसाम लिङ्गजेमा सामाजिक व्यवस्था कस्तो रहेको छ? जस्तै कि गाउँमा झैं- झगडा आदि भएको खण्डमा के-के गर्ने गर्दछ?

धनबहादुर राई: विशेषतः गाउँमा कुनै पनि नराम्रो साथै नराम्रो काण्ड भएको खण्डमा कानुन सहयोगलाई भन्दा गाउँको बुडा-पाकाहरूबाट सल्लाह लिने गर्दछ। झैं-झगडा भएको खण्डमा दोषीले निर्दोषीलाई दुई बोतल रक्सी अनि चोट लागेको खण्डमा दवाई-पानीको निम्न पैसा राखेर माफ माग्ने चलन छ। दोषीबाट यस्तो गलति नहोस् भनेर बुडा-पाकाले सुझाउन दिँदछ।

परिशिष्ट ४: अधिसामग्री

I. PROJECT METADATA	
Name	-
Language	kulung
Contact	Reena Rai
II. CONTENT METADATA	
Type of Content	Sentence, conversation, narration, etc .
Place	Assam Linzey, East Sikkim
Date	08.05.2014
Language variety	Kulung (Assam Lingzey)
Contact Language	Language used in elicitation (Nepali)
Type and Format	Type - Audio recording, fieldnotes, etc. Format of the medium (WAV, Notes - .odt, .pdf, etc.)
Description	Phonemic and Morpheme
III. INFORMANT METADATA	
Solo/Group	solo
Name	Chandra Man Rai
Full name	Chandra Man Rai
Photo info	-
Ethnic group	Kiranti/Rai
Clan/Sept	kulung
Age	83 years old
Sex	Male
Religion	Hindu
Occupation	Farmer
Annual income	20,400 Rs. /-
Education	-
Marital status	Married
Languages known	Nepali and kulung
Domains of language use	Ritual and sometimes at home also
Contact Address	Assam Lingzey, Gaucharan, P.O Assam Lingzey, East-Sikkim
Comments	He really wants to kulung language in future.

I. PROJECT METADATA	
Name	-
Language	kulung
Contact	Reena Rai
II. CONTENT METADATA	
Type of Content	Sentence, conversation, narration, etc .
Place	Assam Linzey, East Sikkim
Date	02.06.2014
Language variety	Kulung (Assam Lingzey)
Contact Language	Language used in elicitation (Nepali)
Type and Format	Type - Audio recording, fieldnotes, etc. Format of the medium (WAV, Notes - .odt, .pdf, etc.)
Description	Phonemic and Morpheme
III. INFORMANT METADATA	
Solo/Group	solo
Name	Dhan Bdr. Rai
Full name	Dhan Bdr. Rai
Pseudonym/Anonym	-
Photo info	-
Ethnic group	Kiranti/Rai
Clan/Sept	kulung
Age	80 years old
Sex	Male
Religion	Hindu
Occupation	Farmer
Annual income	24,400 Rs./-
Education	-
Marital status	Married
Languages known	Nepali and kulung
Language acquisition	-
Domains of language use	Ritual and sometimes at home also
Contact Address	Assam Lingzey, Gaucharan, P.O Assam Lingzey, East-Sikkim
Comments	He really wants to kulung language in future.

I. PROJECT METADATA	
Name	-
Language	kulung
Contact	Reena Rai
II. CONTENT METADATA	
Type of Content	Sentence, conversation, narration, etc .
Place	Assam Linzey, East Sikkim
Date	03.06.2014
Language variety	Kulung (Assam Lingzey)
Contact Language	Language used in elicitation (Nepali)
Type and Format	Type - Audio recording, fieldnotes, etc. Format of the medium (WAV, Notes - .odt, .pdf, etc.)
Description	Phonemic and Morpheme
III. INFORMANT METADATA	
Solo/Group	solo
Name	Pancha Bdr. Rai
Full name	Pancha Bdr. Rai
Pseudonym/Anonym	-
Photo info	-
Ethnic group	Kiranti/Rai
Clan/Sept	kulung
Age	79 years old
Sex	Male
Religion	Hindu
Occupation	Farmer
Annual income	24,800 Rs./-
Education	-
Marital status	Married
Languages known	Nepali and kulung
Language acquisition	-
Domains of language use	Ritual and sometimes at home also
Contact Address	Assam Lingzey, Gaucharan, P.O Assam Lingzey, East-Sikkim
Comments	He really wants to kulung language in future.

I. PROJECT METADATA	
Name	-
Language	kulung
Contact	Reena Rai
II. CONTENT METADATA	
Type of Content	Sentence, conversation, narration, etc .
Place	Assam Lingzey, East Sikkim
Date	07.06.2014
Language variety	Kulung (Assam Lingzey)
Contact Language	Language used in elicitation (Nepali)
Type and Format	Type - Audio recording, fieldnotes, etc. Format of the medium (WAV, Notes - .odt, .pdf, etc.)
Description	Phonemic and Morpheme
III. INFORMANT METADATA	
Solo/Group	solo
Name	Dudh Samsheer Rai
Full name	Dudh Samsheer Rai
Pseudonym/Anonym	-
Photo info	-
Ethnic group	Kiranti/Rai
Clan/Sept	kulung
Age	59 years old
Sex	Male
Religion	Hindu
Occupation	Farmer
Annual income	28,800 Rs./-
Education	-
Marital status	Married
Languages known	Nepali and kulung
Domains of language use	Ritual and sometimes at home also
Contact Address	Assam Lingzey, Gaucharan, P.O Assam Lingzey, East-Sikkim
Comments	He really wants to kulung language in future.

I. PROJECT METADATA	
Name	-
Language	kulung
Contact	Reena Rai
II. CONTENT METADATA	
Type of Content	Sentence, conversation, narration, etc .
Place	Assam Lingzey, East Sikkim
Date	01.07.2014
Language variety	Kulung (Assam Lingzey)
Contact Language	Language used in elicitation (Nepali)
Type and Format	Type - Audio recording, fieldnotes, etc. Format of the medium (WAV, Notes - .odt, .pdf, etc.)
Description	Phonemic and Morpheme
III. INFORMANT METADATA	
Solo/Group	solo
Name	Yuddha Rai
Full name	Yuddha Rai
Pseudonym/Anonym	-
Photo info	-
Ethnic group	Kiranti/Rai
Clan/Sept	kulung
Age	30 years old
Sex	Male
Religion	Hindu
Occupation	Farmer
Annual income	40,800 Rs./-
Education	-
Marital status	Married
Languages known	Nepali and kulung
Language acquisition	-
Domains of language use	Ritual and sometimes at home also
Contact Address	Assam Lingzey, Gaucharan, P.O Assam Lingzey, East-Sikkim
Comments	He really wants to kulung language in future.

I. PROJECT METADATA	
Name	-
Language	kulung
Contact	Reena Rai
II. CONTENT METADATA	
Type of Content	Sentence, conversation, narration, etc .
Place	Assam Linzey, East Sikkim
Date	15.10.2014
Language variety	Kulung (Assam Lingzey)
Contact Language	Language used in elicitation (Nepali)
Type and Format	Type - Audio recording, fieldnotes, etc. Format of the medium (WAV, Notes - .odt, .pdf, etc.)
Description	Phonemic and Morpheme
III. INFORMANT METADATA	
Solo/Group	solo
Name	Man Bdr. Rai
Full name	Man Bdr. Rai
Pseudonym/Anonym	-
Photo info	-
Ethnic group	Kiranti/Rai
Clan/Sept	kulung
Age	78 years old
Sex	Male
Religion	Hindu
Occupation	Farmer
Annual income	40,900 Rs./-
Education	-
Marital status	Married
Languages known	Nepali and kulung
Domains of language use	Ritual and sometimes at home also
Contact Address	Assam Lingzey, Gaucharan, P.O Assam Lingzey, East-Sikkim
Comments	He really wants to kulung language in future.

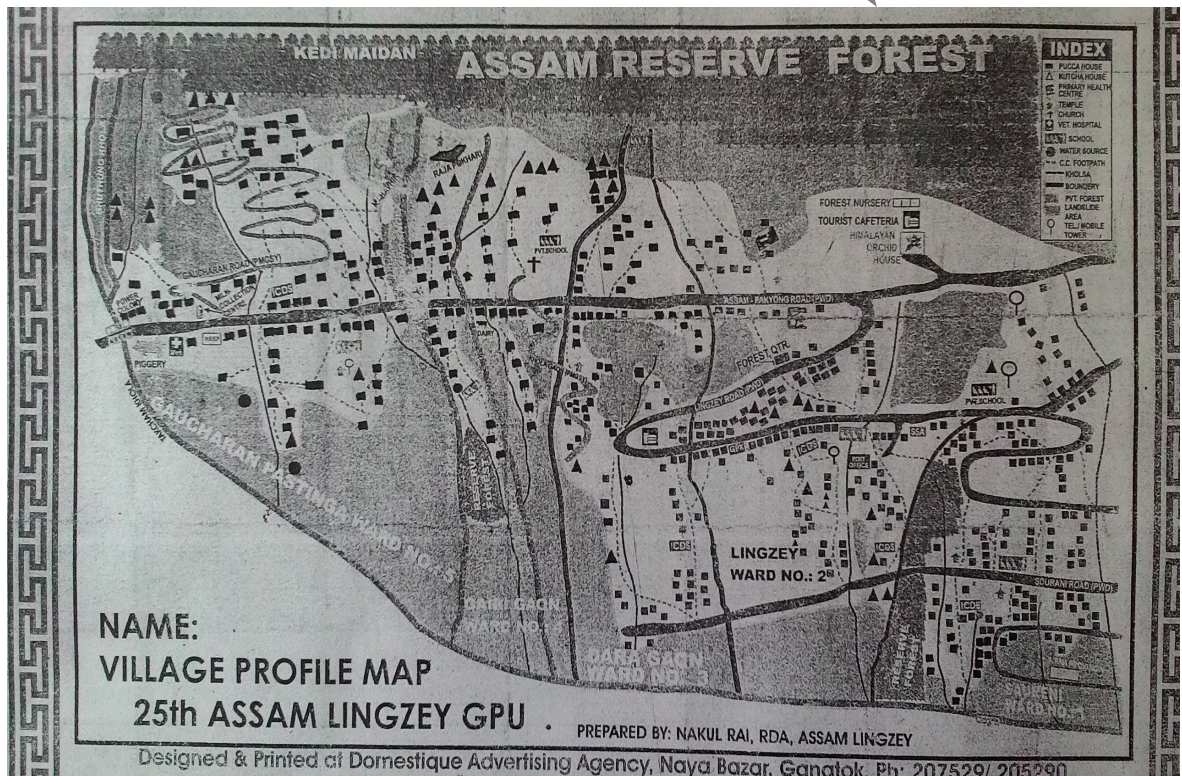
I. PROJECT METADATA	
Name	-
Language	kulung
Contact	Reena Rai
II. CONTENT METADATA	
Type of Content	Sentence, conversation, narration, etc .
Place	Assam Linzey, East Sikkim
Date	15.10.2014
Language variety	Kulung (Assam Lingzey)
Contact Language	Language used in elicitation (Nepali)
Type and Format	Type - Audio recording, fieldnotes, etc. Format of the medium (WAV, Notes - .odt, .pdf, etc.)
Description	Phonemic and Morpheme
III. INFORMANT METADATA	
Solo/Group	solo
Name	Dhan Bdr. Rai
Full name	Dhan Bdr. Rai
Pseudonym/Anonym	-
Photo info	-
Ethnic group	Kiranti/Rai
Clan/Sept	kulung
Age	81 years old
Sex	Male
Religion	Hindu
Occupation	Farmer
Annual income	41,900 Rs./-
Education	-
Marital status	Married
Languages known	Nepali and kulung
Language acquisition	-
Domains of language use	Ritual and sometimes at home also
Contact Address	Assam Lingzey, Gaucharan, P.O Assam Lingzey, East-Sikkim
Comments	He really wants to kulung language in future.

I. PROJECT METADATA	
Name	-
Language	kulung
Contact	Reena Rai
II. CONTENT METADATA	
Type of Content	Sentence, conversation, narration, etc .
Place	Assam Linzey, East Sikkim
Date	15.10.2014
Language variety	Kulung (Assam Lingzey)
Contact Language	Language used in elicitation (Nepali)
Type and Format	Type - Audio recording, fieldnotes, etc. Format of the medium (WAV, Notes - .odt, .pdf, etc.)
Description	Phonemic and Morpheme
III. INFORMANT METADATA	
Solo/Group	solo
Name	Harka Maya Rai
Full name	Harka Maya Rai
Pseudonym/Anonym	-
Photo info	-
Ethnic group	Kiranti/Rai
Clan/Sept	kulung
Age	76 years old
Sex	Female
Religion	Hindu
Occupation	Farmer
Annual income	40,900 Rs./-
Education	-
Marital status	Married
Languages known	Nepali and kulung
Domains of language use	Ritual and sometimes at home also
Contact Address	Assam Lingzey, Gaucharan, P.O Assam Lingzey, East-Sikkim
Comments	She really wants to kulung language in future.

I. PROJECT METADATA	
Name	-
Language	kulung
Contact	Reena Rai
II. CONTENT METADATA	
Type of Content	Sentence, conversation, narration, etc .
Place	Assam Lingzey, East Sikkim
Date	15.08.2014
Language variety	Kulung (Assam Lingzey)
Contact Language	Language used in elicitation (Nepali)
Type and Format	Type - Audio recording, fieldnotes, etc. Format of the medium (WAV, Notes - .odt, .pdf, etc.)
Description	Phonemic and Morpheme
III. INFORMANT METADATA	
Solo/Group	solo
Name	Bhanu Maya Rai
Full name	Bhanu Maya Rai
Pseudonym/Anonym	-
Photo info	-
Ethnic group	Kiranti/Rai
Clan/Sept	kulung
Age	78 years old
Sex	Female
Religion	Hindu
Occupation	Farmer
Annual income	45,900 Rs./-
Education	-
Marital status	Married
Languages known	Nepali and kulung
Domains of language use	Ritual and sometimes at home also
Contact Address	Assam Lingzey, Gaucharan, P.O Assam Lingzey, East-Sikkim
Comments	She really wants to kulung language in future.

I. PROJECT METADATA	
Name	-
Language	kulung
Contact	Reena Rai
II. CONTENT METADATA	
Type of Content	Sentence, conversation, narration, etc .
Place	Assam Linzey, East Sikkim
Date	15.10.2014
Language variety	Kulung (Assam Lingzey)
Contact Language	Language used in elicitation (Nepali)
Type and Format	Type - Audio recording, fieldnotes, etc. Format of the medium (WAV, Notes - .odt, .pdf, etc.)
Description	Phonemic and Morpheme
III. INFORMANT METADATA	
Solo/Group	solo
Name	Januki Rai
Full name	Januki Rai
Pseudonym/Anonym	-
Photo info	-
Ethnic group	Kiranti/Rai
Clan/Sept	kulung
Age	74 years old
Sex	Female
Religion	Hindu
Occupation	Farmer
Annual income	43,900 Rs./-
Education	-
Marital status	Married
Languages known	Nepali and kulung
Domains of language use	Ritual and sometimes at home also
Contact Address	Assam Lingzey, Gaucharan, P.O Assam Lingzey, East-Sikkim
Comments	She really wants to kulung language in future.

परिशिष्ट ५: लिङ्गे आसाम, सिक्किमको मानचित्र

चित्र: (स्रोत: आसाम लिङ्गे प्रसाशन केन्द्र: २० जून, २०१३)

परिशिष्ट ६: आसाम लिङ्गजेको कुलुड वक्ताहरूबाट स्वराङ्कन लिइँदै गरेको चित्र-

परिशिष्ट ७: राईको घरभित्र राखिएको समान चिनाउदै गरेको चित्र-

परिशिष्ट दः नागी पूजा गर्दै गरेको चित्र

परिशिष्ट ९: नागी कुर्वा गर्दै गरेको चित्र

(स्रोत: अखिल भारतीय कुलुड-सोताड राई संघ पश्चिम बंगाल, भित्ते पात्रो सन् २०१४)

परिशिष्ट १०: सिम कुर्वा (मरेको मान्छेलाई स्वर्ग पुऱ्याउने मन्त्र)

परिशिष्ट ११: सुद्धाईको दिन

परिशिष्ट १२: सुद्धाईको राती

